TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

NSV Liidu ajaloo kateeder

MARTIN TRUU

SAKSA FAŠISTLIKUST OKUPATSIOONIST SAAREMAAL AASTAIL 1941 - 1944

Diplomitöö

Töö teaduslik juhendaja
ajalookandidaat J.RAID

Kingissepa 1968

TRÜ NSV Liidu ajal. kat.
Inv. nr. 2116

S I S U K O R D

Sissejuhatus 4

I peatükk. ÜLEVAADE SAAREMAA KAITSMISEST 1941. AASTAL 8

II peatükk. HITLERLASTE OKUPATSIOONIPOLIITIKA JA SAAREMAA TÖÖRAHVA VÕITLUS FAŠISTLIKE ANASTAJATE VASTU

1. Verised arveteõiendamised sõjavangidega ja elanikkonnaga 43

2. "Kohaliku omavalitsuse" ja fašistlike organisatsioonide tegevus rahvamajanduse, hariduse ja kultuurielu laostamisel 58

3. "Vabatahtlike" värbamine okupantide sõjalistesse formeeringutesse ja küüditamine tööorjusesse 76

4. Põrandaaluse parteikomitee ja partisanistaabi tegevusest 80

5. Partisanide luuregrupi nr.528("Leo") tegevus Saaremaal sakslaste tagalas 91

III peatükk. LÜHIÜLEVAADE SAAREMAA VABASTAMISEST FAŠISTLIKUST OKUPATSIOONIST 1944. aastal 96

Kokkuvõte 121

Rezümee vene keeles 127

L i s a d 131

Skeemid - 4 lehel

Fotod - 22 lehel

Kasutatud kirjandus ja allikad 158

S I S S E J U H A T U S

Käesoleva diplomitöö autor töötab alates 1962. aastast EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi juhendamisel tegutseva Suure Isamaasõja ajaloo Kingissepa rajoonikomisjoni esimehena.Komisjon tegeleb Suure Isamaasõja perioodi dokumentaalsete materjalide ning osavõtjate mälestuskirjutiste kogumisega ja uurimisega,samuti sõjalis-patriootiliste ürituste korraldamisega Kingissepa rajoonis.

Seoses Lääne-Eesti saarestiku kangelasliku kaitsmise 25.aastapäeva tähistamisega 1966.aastal ja Eesti Laskurkorpuse juubeliga 1967.aastal kogunes ajalookomisjonile hulgaliselt uusi materjale Suure Isamaasõja perioodi võitlustest,saksa fašistlike okupantide kuritöödest ja töörahva vastupanuliikumisest saartel.Osakirjutisi avaldati kogumikus"Kadakaste saarte kaitsel" 1966.aastal (koostaja Suure Isamaasõja ajaloo Kingissepa rajoonikomisjoni liige E.Proo-ses).[1]

Selle kogumis- ja uurimistöö käigus sai komisjon täielikuma pildi aastail 1941.ja1944.saartel,Irbeni väinas ja Riia lahel peetud lahinguist,fašistlike

---

[1] Kadakaste saarte kaitsel,Tallinn1966.

okupantide ja nende käsilaste roimadest,põranda-aluse parteikomitee ning partisanistaabi tegevusest,partei ja nõukogude aktivistide võitlusest ja hukkumisest ning saarte elanike muudest aktiivse ja passiivse vastupanu vormidest.

Käesolevas töös on püütud anda esialgne süstematiseeritud ülevaade sõjalisest tegevusest Suure Isamaasõja perioodil Saaremaa kaitsmisel ja vabastamisel,saksa fašistliku okupatsiooni ajast ja vastupanuvõitlusest saartel autorile teada oleva ja senini kätte saada õnnestunud kirjanduse,arhiivimaterjalide ja mälestuskirjutiste põhjal.

Töö ei pretendeeri kõigi loetletud alateemade ammendavale käsitlemisele.Rajooni ajalookomisjon ülevaate koostamisel ilmnenud informatsioonilünkade täitmiseks täiendavate materjalide kogumist,üksikküsimuste põhjalikumat uurimist ja läbitöötamist.

Diplomitöö koostamisel on kasutatud trükis avaldatud allikmaterjalidest artikleid kogumikest "Minevik ja tänapäev",[1] "Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944"[2] ja kogumikus "Saaremaa" (ajalehe "Kommunismiehitaja" väljaanne)avaldatud A.Tasa kirjutist"Saaremaa saksa fašistliku okupat-

---

[1] Minevik ja tänapäev,Tallinn 1960.

[2] Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944 , Tallinn 1947.

siooni aastail 1941-1944." [1] jm.

Põrandaaluse parteikomitee ja partisanistaabi tegevuse kohta Saaremaal on saadud andmeid V.Riisi mälestuskirjutistest"Kolmandat teed ei ole" [2] ja "Mööda jäljetuid radu".[3] Kasutatud on ka mitmeid ajalookomisjoni käsutuses olevaid käsikirjalisi mälestusi ja autori vestlusi sündmustest osavõtnutega.

Sõjalise tegevuse ülevaadete koostamisel 1941. ja 1944.aastatest on põhiallikaina kasutatud P.Larini "Lahingud Eestis 1941.aastal"[4] ja "Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas ",[5] samuti В.АЧКАСОВ, Б.ВАЙНЕР "Краснознаменный Балтийский Флот в Великой Отечественной войне " , [6] esimest raamatut "Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечственной войне I94I - I945 " [7] ja kogumikes "Suure võitluse algus"[8]ning "Vabastamislahingutes"[9],ja J.Tšernovi raamatus "Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari" 1o avaldatud materjale saartel peetud võitlustest.

---

1 Saaremaa.Kogumik materjale,/i.k./ 1959.

2 V.RIIS,Kolmandat teed ei ole,Tallinn 196o.

3 V.RIIS,Mööda jäljetuid radu,"Rahvatasujad",teine raamat,Tallinn 1965.

4 P.LARIN,Lahingud Eestis 1941.aastal,Tallinn 1962.

5 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas, Tallinn 1962.

6 В.АчКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный Балтийский Флот в Великой Отечечтвенной войне,Москва I957.

7 -Борьба за Советскую Прибалтикув Великой Отечественной войне 1941-1945,книга первая,Рига 1966.

8 Suure võitluse algus.Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest,Tallinn 1965.

9 Vabastamislahingutes,Tallinn 1966.

lo J.TŠERNOV,Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari, Tallinn 1961.

Suure Isamaasõja ajaloo Eesti Vabariikliku komisjoni lahkel loal oli võimalik kasutada ka mälestuskirjutisi,mis tulevad avaldamisele koostatavas uues mälestuskogumikus"Ühises rivis ühise vaenlase vastu" (mälestusi Eesti NSV kaitselahinguist 1941.aastal).

Arhiivimaterjalidest on kasutatud EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi jaENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi, Saaremaa Koduloomuuseumi,Kingissepa Rajooni Sõjakomissariaadi ja Kingissepa Rajooni TSN Täitevkomitee mõningaid arhiividokumente Saaremaa kohta käsitletavast perioodist.

Arhiivide erifondides säilitatavad dokumendid fašistliku okupatsiooni perioodist,samuti 1o9.laskurkorpuse ja 131.diviisi võitlustee ja kangelaslike võitlejate osavõtu kohta Saaremaa vabastamisest ootavad veel süstemaatilist läbitöötamist.Suure Isamaasõja ajaloo Kingissepa rajoonikomisjoni liikmed püüavad neid lünki uurimistöös edaspidi jõudumööda täita.

Töö autor on tänulik seltsimees D.KILJAKOLE Suure Isamaasõja ajaloo Eesti Vabariiklikust komisjonist ja Saaremaa Koduloomuuseumi töötajaile seltsimeestele T.LINNALE,A.ALLIKULE ja H.PRUULILE,kes osutasid autorile töö kirjutamisel kaasabi arhiivi- ja muude allikmaterjalide tutvustamisel ja kasutamisel.

I p e a t ü k k

ÜLEVAADE SAAREMAA KAITSMISEST 1941.AASTAL

Suure Isamaasõja eel kuulusid Saare maakonna administratiivkoosseisu Saaremaa,Muhu,Ruhnu,Abruka ja Vilsandi saared ning ligi 500 väiksemat saarekest ja laidu,üldpinnaga 2969 km ^{2}.Siin elas 54852 elanikku,neist Kuressaare (praeguses Kingissepa) linnas 5546 inimest.[1]

Nõukogude Liidu merepiiride kaitsesüsteemi läänepoolse kindlustatud eelpostina oli Lääne-Eesti saarestikul täita tähtis osa - saared moodustasid tiibpositsiooni pääsude suhtes Soome lahte ja Läänemere keskossa,Saaremaa ja Muhu kontrollisid läbikäike Riia lahte.Saartel olid head vaatlusteenistuse korraldamise võimalused,lahtedes võisid paikneda kerged laevastiku jõud,lennuväljadel aga nii hävitus- kui ka pommilennukid.Saarte läheduses võimaldas mere väike sügavus kasutada miinitõkkeid,allveelaevade võrke ja muid positsioonisõja vahendeid merel.

Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940.aasta suvel olid ka saartel toimunud Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel suured revolutsioonilised ümberkorraldused.Tööliste ekspluateerimisele oli tehtud lõpp.Kuigi saartel suurtööstus puudus,viidi läbi olemasolevate suuremate tööstusettevõtete natsionaliseerimine.Üldse natsionaliseeriti Saaremaal 13 tööstusettevõtet,neist üle 20 töölisega oli kuus.Tööstustöölisi oli saartel enne juunipööret vähe-272 inimest.[2] Tööstusettevõtete töö ümberkorraldamisega kas-

---

[1] Kingissepa Rajooni Sõjakomissariaadi(edaspidi KRS) arhiiv,toimik nr. 10 - 1941, l.3.

[2] samas,l.7.

vas kiiresti ka tööliste arv.Suur osa käsitöölistest koopereerus tööndusKooperatiividesse ja -artellidesse.

Põllumajanduses oli nõukogude võimu tähtsaimaks sammuks maareformi läbiviimine.Riigivolikogu 23.juuli 1940.a.deklaratsiooniga oli maa kuulutatud rahva omanduseks.Maareform likvideeris kulak-lik-kapitalistliku maavalduse kui inimese ekspluateerimise aluse külas.Saaremaal sai maareformi alusel maad 584 maatameest kokku 5845 ha ja juurdelõikeid 2451 vähesemaaga talupoega 13235 ha .[1]

Organiseeriti Saare Masina-traktori-jaam 56 traktori ja 15 masina-hobulaenutuspunkti 77 hobusega.[2] Inventari,kariloomade ja ehitusmaterjalide muretsemiseks anti uusmaasaajaile pikaajalist laenu.

Talupoegade reibas töömeeleolu avaldus 1941. aastal esimese nõukogudeaegse kevadkülvi teostamisel,kus saarlased sammusid vabariigis esirinnas. Põllud valdades täideti külviplaanid tunduva ületamisega(kuni 118 %).

Töötajate heaolu parandamise,hariduse ja kultuuri alal oli samuti jõutud ellu rakendada rida revolutsioonilisi abinõusid.Tööpuudus oli kaotatud.Töötajate palka tõsteti kuni 45 %,alandati korteriüüri.Töölistele ja teenistujatele kehtestati üldine palgaline puhkus,tasuta arstiabi,seati sisse sotsiaalkindlustus.Kaotati õppemaks kesk- ja kutsekoolides,kõrgemates koolides seati sisse riiklikud stipendiumid.

Maakonnas töötas 1940/41.õppeaastal keskkool 337 õpilasega, kuus kutsekooli 418 õpilasega, 76 algkoolis aga õppis 6132 last.[3] Enamuses kuue -

---

1 KRS arhiiv,toimik nr.1o-1941,l. 11.
2 samas,l. 12.
3 samas,l. 18.

klassilistes algkoolides tehti ettevalmistusi üleminekuks seitsmeaastasele mittetäieliku keskkooli kursusele.

Kultuurharidusliikest asutustest rakendati tööle 11 rahvamaja, linnas töötas kutseline teater ja 2 statsionaarset kino 317 kohaga. Kohaliku ajalehe "Saarte Hääl" tiraaž oli 45oo eksemplari.

Need olid esimesed sammud uuel teel. Kõigil nõukoguliku elu aladel kavandati plaane hoogsaks edasiliikumiseks.

Rahvahulkade üksmeelset toetust nõukogude võimule demonstreerisid valimised NSV Liidu Ülemnõukogusse. Saaremaalt valiti Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Rahvuste Nõukogu saadikuks Johan Ellam, maakonna TSN Täitevkomitee esimees.[1]

1941. aasta suveks oli maakonnas 1360 töölist ja teenistujat ametühinguisse astunud.[2]

Paljud eesrindlikud tööinimesed ühendasid esimesel nõukogude aastal oma saatuse kommunistliku parteiga. Kui Saaremaal oli enne 194o. aasta juunipööret ainult 8 põrandaalust kommunisti, siis 1941. aasta veebruaris oli partei liikmeid ja kandidaate 1o4 ja kommunistlikke noori 312; 1941. aasta juunis aga 2o7 parteiliiget ja liikmekandidaati ning 432 kommunistlikku noort, kes kuulusid 23 partei- ja 50 komsomoli organisatsiooni.[3]

Kuigi fašistliku Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel oli sõlmitud mittekallaletungi pakt, oli selge, et see veel ei garanteeri Nõukogude riigi lääne-piiride puutumatust.

Saartel jätkusid intensiivsed tööd sõjaväebaaside ja rannapatareide väljaehitamisel.[4]

---

1 V. RIIS, Kolmandat teed ei ole, lk. 2o9.
2 KRS arhiiv, toimik nr. 1o-1941, l. 41.
3 samas
4 Борьба за Советскую Прибалтику... lk. 42.

Baasides ehitus- ja transporttöödel töötas hulgaliselt ka kohalikke elanikke,kuna töö- ja palgatingimused olid soodsad.[1]

Kutsealuste noormeeste kutse-eelse ettevalmistuse alal saavutati vabariigis esikoht.[2]

Massilist riigikaitselist tööd,eriti kohaliku õhukaitse ettevalmistuse alal tegi ka Osoaviahimi organisatsioon,mille liikmete arv saartel oli aga tagasihoidlik - 82 inimest.[3]

Kodanluse ladvakihi jäänused - endised suurmaapidajad,tööstusettevõtete ja laevaomanikud,ärimehed,lammutatud kodanliku riigiaparaadi reaktsioonilised ametnikud,profašistlike ning natsionalistlike organisatsioonide juhtivad liikmed - suhtusid nõukogude võimusse vaenulikult.[4] Nende vaenuliku tegevuse aktiviseerumise avaldusi võis täheldada eriti 1941.aasta kevadsuvel.Juuni keskel toimus vaenulike elementide kõige reaktsioonilisema ja ohtlikuma osa sundevakuatsioon Nõukogude Liidu tagala piirkondadesse.Saaremaalt saadeti asumisele loo perekonda.[5] See aitas ära hoida bandiitide ja suuremate jõukude tekkimise saartel 1941.aastal.

On huvitav vaadelda mõningaid andmeid,mis iseloomustavad neid kohalikke resursse,reserve,majanduslikke võimalusi ja kaadreid,millega Saaremaa kaitsjad võisid arvestada sõjategevuse puhkemise korral olukorras,kus täiendusele ja varude juurdeveole väljaspoolt ei saa loota.[6]

---

1 H.MEHISTE mälestuste üleskirjutus kaustas nr, 25,"Hävituspataljonide tegevusest ENSV-s 1941. aastal (Saaremaa),EKP KK Partei Ajaloo Instituudi raamatukogu,inv.nr. 1o63o.

2 KRS arhiiv,toimik nr.1o-1941,l.29.

3 samas

4 1939.a. oli Saaremaal Isamaaliidu liikmeid 411, endisi"vapse" 6o, Kaitseliidu ja Naiskodukaitse liikmeid 6o21 (KRS arhiivi toimik 1o-1941 l.46)

5 KRS arhiiv,toimik nr.1o-1941,l.44.

6 samas,lehed 28-37.

Elanikke oli Saaremaal 54852,neist mehi 44,38 %. Rahvuslik koosseis:eestlasi oli 538o3,venelasi 75o, rootslasi 274(peamiselt Ruhnus),sakslasi 9,juute 6 ja teisi rahvusi lo.

Elanikest tegelesid põllumajandusega 76,6 %, kalapüügiga 2,19 %,tööstus- ja ehitustöölisi oli 6,83 %,metsatöölisi o,4%,kaubanduse alal töötas 1,52 %, transpordi alal 1,55 % ,riigiteenijaid oli 3,46 %, koduperenaisi 3,82 %,vabakutselisi o,13% ja muudel aladel töötas 3,5 %.

Kõrgema haridusega oli vaid o,27% elanikest, keskhariduusega 2,85 %,alghariduse omas 78,o8 %, vähese kirjaoskusega oli 17 % ja kirjaoskamatuid 1,8 %.

Sõjaväekohuslasi oli arvel:reservohvitsere 131, nooremkomandõre 838,reamehi 6483,kutsealuseid 1183. Arste oli 21,velskreid 9,ämmaemandaid 5 ja 9 kutsega meditsiinõde.Veterinaararste oli saartel 4, vetvelskreid 9.

Veoautosid oli maakonnas 23o,sõiduautosid 6o, autobusse 15,sanitaarautosid 2,traktoreid 56. Statsionaarsete naftakütuse reservuaaride mahutus oli vaid 4o tonni.

Hobuseid oli 12671,neist sõjaväekõlbulikke 3511.Arvel oli 9472 raud- ja 3542 puutelgedega ühehobuse vankrit.

Lehmi olisaartel 21425 ja sigu 16125.

Üksiktalupoegade põllumajanduslikust toodangust läks viljakail aastail turul müügiks rukist 27o tonni,nisu 82o tonni,kartuleid 5ooo tonni ja heina 8oo tonni.

Kohalikus tööstuses toodeti telliseid,lupja, turvast,tõrva,tökatit,saematerjale,paate, mööblit, murti dolomiiti,pargiti nahku,valmistati vikateid ja tehti muid sepatöid.

Tapamaja võis töödelda kuni 6o looma vahetuses.

Viis leivatööstust suutsid maksimaalse koormuse juures anda kuni 5 tonni leivasaadusi ööpäevas.

1.juunil 1941.aastal oli kooperatiivseid kaubapunkte 112,erakauplusi 31.Kooperatiivses kaubandusvõrgus oli ebapiisavalt müügil metallesemeid ja tööriistu,tsement aga puudus üldse müügilt.

Linnas asus 115 kW/t võimsusega elektrijaam. Uue haigla ehitus oli pooleli,kasutusele oli võetud 115 voodikohta.Mudaravilaid oli kolm ja need võimaldasid 12oo vanni päevas.

Veel on huvitav märkida,et kõige tihedamini asustatud oli Torgu vald Sõrves - 33,1 inimest km^2 kohta (maakonna keskmine- 18,4 inimest km^2).

Ei tarvitse olla sõjaspetsialist,et eeltoodu põhjal mõista saarte kohalike võimaluste tagasihoidlikkust lahingulise tegevuse materjaalseks kindlustamiseks pikemaks perioodiks.

Saare- ja Muhumaal ning sadamais paiknesid Punalipulise Baltimere Laevastiku jõud ja Balti rajooni rannakaitse garnisoni väeosad.

1941.aasta esimesel poolel oli saarte kaitsesüsteem alles organiseerimise ja väljaehitamise staadiumis.[1] Inseneriliste kaitseehituste ja rannapatareide peamine tõrjesuund oli esialgu arvestatud vastavalt sakslaste 1917.aasta dessantoperatsiooni kogemustele,loodesse,läände ja lõunasse.

Garnisoni koosseisu kuulus 3.üksik laskurbrigaad (46, ja79.laskurpolgud.39.suurtükipolk,32.seniitdivisjon,69kuulipildujapataljon,111.tankihävitusdivisjon ja eriüksused),merejalaväepataljon,34.ja 37.insener-ehituspataljonid,85.üksik kuulipildujarood,lo.sapöörirood,jalgratturite rood,keemiarood,lo.piirivalvesalga allüksused,4 õhutõrje patareid ja 8 rannakaitsepatareid.[2]

---

1 Борьба за Советскую Прибалтику .... Ік.43.

2 -Оборона Рижского залива и островов Моонзундского архипелага в Великой Отечесвенной войне /1941/,Военное издательство МО,Москва 1954, 1к.144.

1.juuni 1941.aasta seisuga brigaad ei olnud täielikult komplekteeritud isikkoosseisuga.[1] Kokku oli garnisonis üle lo tuhande inimese.[2]

Rannapatareid olid saanud suurepärased kaasaegsed suurtükid (18o-13o mm kaliibreis),mis olid varustatud täiuslike tulejuhtimise seadmetega.[3]

Õhutõrje relvastust oli ebapiisavalt ja materjaalosa oli aegunud. Soomustankiväed puudusid peaaegu üldse (olid mõned vananenud tankid T-26). Ka teistel väeliikidel ei olnud piisavalt relvade uusi mudeleid.[4]

Rannakaitse lennugruppi kuulus esialgu 12 vanemat tüüpi lennukit(paiknesid Kogula ja Aste lennuväljadel).

Laevastiku kergedivisjoni laevad ja vesilennukid paiknesid Roomassaare,Kuressaare,Kihelkonna ja teistes kalasadamates.

Nõukogude sõjalaevad olid üldiselt heade lahinguliste omadustega,kuid laevastikus oli vähe miinitraalereid ja tankereid.Puudulik oli laevade õhutõrje ja mõnes osas ka miini-torpeedo relvastus.[5]Hüdroakustika- ja raadiolokatsiooniteenistus oli algeline.[6]

Balti rajooni rannakaitse komadandi kindralleitnant A.B.Jelissejevi komandopunkt asus Kuressaares.Staabiülemaks oli alampolkovnik A.I.Ohtinski ,poliitosakonna ülemaks diviisikomissar G.F,Zaitsev.[7]

---

1 50 лет Вооруженных Сил СССР,Москва 1968,Iк.235.
2 Борьба за Советскую Прибалтику ..., 1к.I38.
3 samas,1k.49.
4 samas,1k.44.
5 50 лет Вооруженных СИЛ...,Iк.240.
6 Борьба за Советскую Прибалтику...,Iк.49.
7 samas,1k.139.

Nagu me nüüd teame,kinnitas Hitler Nõukogude Liidu vastu suunatud sõjakäigu - operatsioon "Barbarossa" plaani juba 18.detsembril 194o.aastal Saksa relvastatud jõudude direktiivina nr. 21. [1]

Saksa fašistlik juhtkond pidas selles plaanis silmas Leningradi kui suure tööstuskeskuse ja Läänemere tähtsa sadama suurt majanduslikku,poliitilist ja kultuurilist tähtsust,seepärast käsitleti Leningradi vallutamist kui sõja algetapi üht põhilist strateegilist ülesannet,mis pidi teoks saama 1941.aasta juulis. Veelkordselt rõhutati seda 3. veebruaril 1941.aastal,kus Hitler tegi relvastatud jõudude juhtivate kindralite nõupidamisel avalduse, et" peaeesmärgiks on Balti riikide ja Leningradi vallutamine... ja esmajoones tuleb lõpetada põhjasuunaga."[2] Hitlerliku väejuhatuse arvestuste kohaselt selle ülesande lahendamine pidi andma Nõukogude Liidule parandamatu hoobi.See oleks olnud Punalipulise Baltimere Laevastiku hukk.[3]

Saksamaa vaenulikku tegevust Nõukogude Liidu vastu võis täheldada juba 1941.aasta kevadel.

Fašistlikud lennukid hakkasid meie ranniku,mereväebaaside ja vägede paiknemispiirkondade kohal luurelende tegema,tungides mõnikord kuni 15 km sügavusele meie õhuruumi.[4] Luureks kasutasid hitlerlased ka allveelaevu ja Nõukogude Liidu rannikule saadetud agente.Oli andmeid fašistlike vägede koondamisest piirirajoonidesse.

Arvestades sõja puhkemise ohu kasvamist viis Kindralstaap Nõukogude valitsuse korraldusel 1941.

---

1 Борьба за Советскую Прибалтику ... Iк.33.
2 -Битва за Ленинград I94I-44,Москва I964,1к.I9.
3 V.TRIBUTS,Meremehed astuvad võitlusse,"Suure võitluse algus",Tallinn 1965,1k.34.
4 Борьба за Совескую Прибалтику...,1к.36.

aasta mais-juunis läbi mitmeid üritusi, eesmärgiga tõsta relvastatud jõudude lahingulist valmisole - kut: toimus rea väekoondiste lähendamine piirile, forsseeriti kindlustatud rajoonide ja välikomandopunktide väljaehitamist, anti täiendavaid juhendeid sõjaliste objektide moondamiseks jne.[1] Kõik need vägede lahinguvalmuse tõstmisele suunatud abinõud olid ühendatud suure ettevaatlikkusega võimalike provokatsioonide suhtes sakslaste poolt.

Ööl vastu 22.juunit anti Moskvast direktiiv seada väed täielikult lahiguvalmis. Kuid mitmetesse sõjaväeosadesse jõudis see korraldus liiga hilja.[2]

Pärast sõda sai saksa dokumentidest teatavaks, et juba 16.-19.juunil rajasid fašistlikud laevad Saaremaa ja Klaipeda vahele miinitõkke "Wartburg", mis koosnes 3300 miinist.[3] Ööl vastu 22.juunit asetati ka Soela ja Irbeni väinadesse magneetilisi miine.[4]

Punalipulise Baltimere Laevastiku sõjanõukogu (laevastiku juhataja viitseadmiral V.I.Tributs, staabiülem kontradmiral J.A.Pantelejev, sõjanõukogu liige diviisikomissar N.K.Smirnov)[5] korraldusel seoses olukorra teravnemisega Läänemerel seati laevastik 19.juunil lahinguvalmis, baasidele ja väeüksustele anti käsk tugevdada valvelaevade patrullteenistust merel ja olla valmis tuld avama saksa lennukite ilmumisel.[6]

21.juunil kell 23.37 oli kogu laevastiku koosseis valmis vaenlase kallaletungi korral viivitamatult vastulööki andma.[7]

---

1 50 лет Вооруженных Сил ... lк.250.

2 samas, lk.251.

3 Борьба за Советскую Прибалтику...lк. I27.

4 - Suure võitluse algus, lk. 32.

5 50 лет Вооруженных Сил ..., lк.278.

6 Борьба за Советскую Прибальтику..., lк.52.

7 - Suure võitluse algus, lk.39.

22.juunil kell 4 tungisid fašistlikud väed Nõukogude Liidu territooriumile.Saksa lennuvägi pommitas muuhulgas ka Riia ja Liepaja baasi ja sadamat,piirilähedasi lennuvälju,raudteejaamu, sidesõlmi.[1] Põhieesmärgiks oli halvata meie lennuvägi,tekitada kaotusi laevastikule,haarata strateegiline initsiatiiv ja luua fašistliku Saksamaa relvastatud jõududele mereäärses suunas pealetungiks soodsad tingimused.

Saksa lennukid tungisid Lääne-Eesti saarte õhuruumi juba sõja esimestel päevadel.23.juunil nähti luurelennukit Kihelkonna kohal,24.juunil sakslased heitsid pomme Vilsandile ja Papisaarele.25.juunil oli esimene suurem õhurünnak Saaremaale.[2] Ka järgnevatel päevadel pommitati mitmeid asulaid ja sadamaid Saaremaal.[3] 5,juulil oli esimene õhuhäire Kuressaares.

EKP Saaremaa Komitee muutus sõja esimesest päevast lahinguliseks staabiks inimjõudude ja materjaalsete ressursside mobiliseerimiseks rinde vajadusteks.

Esimestel välkmiitingutel,mis toimusid jahu-, sae-, ja villatööstuses "Edu",Riigipanga osakonnas ja.teistes ettevõtetes töötajad mõistsid raevukalt hukka fašistide reetliku kallaletungi ja kinnitasid oma valmisolekut kodumaa kaitseks.[4]

25.juunil kell 19 toimus Kuressaare linna parteiaktiivi koosolek,kus sõnavõttudega esinesid maakonna parteikomitee esimene sekretär A.Mui, miilitsaosakonna ülem J.Mets,täitevkomitee esimehe asetäitja A.Ingalt ja maakonna sõjakomissar vanempolitruk Stadnikov,kes valgustasid oma sõna-

---

1 Борьба за Советскую Прибалтику ... lk.52.
2 I.PAUL,Õlg õla kõrval Eesti kaitsel,"Eesti Kommunist" nr.lo-1966,lk.6.
3 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk.53.
4 V.RIIS,Saared jätkavad võitlust,Suure Isamaasõja ajaloo Eesti Vabariiklikule komisjonile (edaspidi SIA EVK)laekunud mälestuskirjutus

võttudes kujunenud olukorda ja rõhutasid distsipliini ja revolutsioonilise valvsuse tõhustamise vajadust.

Partei aktiivi resolutsioonis märgiti:

"Meie,Kuressaare aktivistid,armastame oma kodusaart,armastame vabadust.Me vihkame esivanemate rõhujaid balti mõisnikke ja nende järglasi ülbeid Hitleri koeri.Õlg õla kõrval hävitame iga fašistliku röövli,kes tungib meie armsa saare pinnale. Koondame veel tihedamalt Lenini-Stalini partei ümber...Võit peab jääma meile! " [1]

Parteikomitee häälekandjas " Saarte Hääl" on avaldatud kõrvuti juhtkirjaga "Kõik jõud purustavaks hoobiks fašismile" EKP Saaremaa Komitee ja Saare Maakonna TRSN Täitevkomitee üleskutse elanikele,kus on kirjutatud:

"Saksa verejanuline fašism on meie sotsialistliku kodumaa kiskunud sõtta...Meie kõik nagu üks mees astume välja sotsialistliku kodumaa eest.Abistame igaüks oma tegevusega meie vaprat Punaarmeed ja Mere-Sõjalaevastikku purustada alatut ründajat."[2]

Üleskutses tuuakse ära sõjaaja direktiivid autotranspordi ja elanike liiklemisest,ühiskondlike asutuste tööaegadest,pimendamisest jne.Teatatakse piirituse ja viinamüügi lõpetamisest.[3]

3.juulil anti Saaremaa Õhukaitse ülema J.Metsa määrus "Kodanike kaitsmise kohta Kuressaare linnas õhurünnakute ajal." [4]

Juulikuu esimestel päevadel loodi kolmeliikmeline

---

1 "Saarte Hääl " nr.96,27.juunil 1941.

2 samas

3 samas

4 "Saarte Hääl" nr.loo,4.juulil 1941.

maakonna kaitsekomitee,kuhu kuulusid parteikomitee esimene sekretär A.Mui,täitevkomitee esimees J.Ellam ja SARK osakonna ülem V.Riis.[1]

Kaitsekomitee osutas garnisoni juhtkonnale suurt abi saarte kaitsega seotud küsimuste lahendamisel.

Kuigi sõjakomissariaadis veel ei olenud koraldust teostada mobilisatsiooni,laekus juba sõja esimestel päevadel kümnetelt patriootidelt avaldusi Punaarmeesse astumiseks.Näiteks Kaarma vallast avaldasid esimestena soovi vabatahtlikena sõjaväkke astumiseks kommunistlikud noored Karl Jõevere ja Johannes Munk.[2]

Saaremaa parteiorganisatsioon asus vabatahtlikest formeerima ja relvastama hävituspataljoni, mis oli mõeldud tagala julgeoleku kindlustamiseks võimaliku banditismi ja vaenlase langevarjurite-diversantide vastu võitlemiseks.

Endine hävituspataljonlane Artemy Leier mäletab,et ühel õhtul juunikuu lõpus kogunesid esimesed vabatahtlikud Kuressare algkooli ruumidesse,arvult 25-3o kommunistlikku noort ja noort,kellest moodustati hävituspataljon,mis paari nädalaga kasvas kahesajaliikmeliseks.[3]

Esimeste hävituspataljonlaste hulgas olid noortöölised N.Kellam,H.Avekukk,E.Transtok,A.Leier, prokurör A.Luts jt. Vabatahtlike hulgas oli ka tütarlapsi:L.Tuttav,K.Vana,L.Pajula-Tart,I.Uusi, õed Olga ja Armilde Saared,L.Lipu,E.Mõts jt. Tütarlastest moodustati sanitaarüksus velsker

---

1 P.LARIN,Lahingud Eestis ...,lk.1o8.
2 "Saarte Hääl" nr.96,27.juunil 1941.
3 - Kadakaste saarte kaitsel,lk.44.

Aleksei Leieri juhtimisel. [1]

Hävituspataljoni ülemaks määrati piirivalve kapten Aleksander Lošmanov, pataljoni komissariks oli esialgu parteikomitee sekretär Aleksander Kuul, hiljem piirivalve poliittöötaja Nikolai Teslenko.[2] Staabiülemaks nimetati leitnant Konstantin Šerstnev, rivilise väljaõppega tegeles keskkooliõpetaja Mihail Mikk. Roodukomandörideks olid piirivalve ohvitserid leitnant M.D.Perepeljatnik ja vanemleitnant G.J.Sokolov.[3]

Fašistliku agressiooni esimestest tundidest osutus Punalipuline Baltimere Laevastik Lääne-Eesti saarestiku piirkonna vetes ühel põhilisel strateegilisel rindelõigul paiknevaks. Lahingutegevus merel muutus erakordselt teravaks ja pingeliseks. Olles lahingutegevuseks täielikult valmis, astusid laevastiku koondised samme, et vaenlane ootamatult rannikule ei pääseks.

Nõukogude eskaadri-miinilaevad alustasid vastavalt kaitseplaanile laevastikuvastaste miinitõkete seadmist Irbeni väinas 24.juunil.

6.juulil püüdis saksa abiristleja kahe miinilaeva saatel segada mineerimisega tegelevat nõukogude laevade gruppi. Mineerimistöid kattev sõjalaevastiku salk - eskaadri-miinilaevad "Serditõi" ja "Silnõi" 2.järgu kapteni G.S.Abašvili juhtimisel sõitis vaenlasele vastu.[4] Tekkis Irbeni väina akvatooriumis esimene suurem merelahing. Nõukogude miinilaevade komendorid uputasid

---

1 SM fond s.-ü. 7646.

2 Piirivalvevägede Keskarhiivi õiend nr.42o, 2.veebruarist 1967.

3 V.RIIS, Saared jätkavad võitlust.

4 В.АЧКАСОВ, Б.ВАЙНЕР, Краснознаменный ..., lk.27.

kogupaukudega saksa "Jaguar"-tüüpi miinilaeva,vigastasid abiristlejat ja teist miinilaeva,mis taandumisel uputati lennuväe löögiga.Eskaadri-miinilaeva "Silnõi" pardal tekkinud tulekahju ja plahvatusohu likvideerimisel ennastsalgavalt tegutsenud punalaevastiklasi J.S.Uloženkot,V.V.Karpovit ja V.S.Aleksandrovit autasustati Punalipu ordenitega. [1]

Juuli alguseks olid meie ja sõjalaevastik sunnitud maha jätma Liepaja,Ventspilsi,Daugavpilsi ja Riia.[2]

Sakslased püüdsid järeleveoks kasutada Kuramaa rannalähedast mereteed Daugava suudmesse,mille kaitseks paigaldati Kurzeme rannikule suurtükipatareid.

Saartel ei olnud ühtki laevastiku rannabaasi,kust oleks saanud täiendada kütte- ja miinivarusid.Sakslastel oli ülekaal õhus.Seetõttu jäeti Riia lahes tegutsemiseks suhteliselt väikesearvulised laevastiku kerged jõud,millest moodustati Muhu väina sõjalaevade salk kontradmiral V.P.Drozdi juhtimisel.[3] Salka kuulusid eskaadri-miinilaevad,valvelaevad, traalerid ja torpeedokaatrid.Laevad baseerusid Kuressaare,Mõntu,Virtsu,Rohuküla jt. sadamais.[4]

Salga ülesandeks oli:takistada vastase laevade karavanide liikumist,rikkuda kommunikatsiooni teid Riia lahes,järkata mineerimist Daugava suudmes,kindlustada oma laevade ohutu liiklus ja mitte lubada vaenlase meredessantide maandamist.

12.juulil avastati Irbeni väinale lähenev sakslaste ligi viiekümnest laevast koosnev karavan. Sõrve 315.tornpatarei(komandör kapten A.Stebel) tulega uputati 5 transporti ja vigastati valvelaeva.[5]

---

1 В.Ачкасов,Б.Вайнер, Краснознаменный ..., lk.27.
2 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk.154.
3 -Борьба за Соетскую Прибалтику ..., lk.151.
4 А.И.МАТВЕЕВ,В боях за Моонзунд,Москва 1957, lk.68.
5 Борьба за Советскую Прибалтику..., lk.151.

13.juuli varahommikul väljus Mõntus baseeruv komandör V.P.Gumanenko torpeedokaatrite grupp rünndama sama karavani.Taktikaliselt ootamatu ja hoogne rünnak ei võimaldanud hitlerlastel lahinghargnemist läbi viia. 3-5 kaabeltau kauguselt torpeederiti ja uputati 2 transportlaeva,vigastati miinilaeva ja iseliikuvat pargast tankidega.[1] Ka meie pommilennukite rünnak oli edukas.Kokku rannapatarei,torpeedokaatrite ja lennukite poolt uputati lo transportlaeva ja 1 miinilaev,vigastati 13 transportlaeva ja üht miinilaeva,8 lennukit tulistati alla.[2]

Kuigi allveelaevade kasutamine oli madalate vete ja miiniolukorra tõttu raskendatud,väljusid allveelaevad rohkem kui neljakümnel korral läbi Muhu väinade Läänemerele ja ründasid hitlerlaste laevu kuni Taani väinadeni.[3] lo.augustil allveelaev "Щ-3o7 " kapten-leitnant N.I.Petrovi juhtimisel uputas Soela väinas saksa allveelaeva.[4]

27.augustil Muhu väina sõjalaevastiku salk lahkus Riia lahest Tallinna.Kokku oli salk sooritanud 7 rünnakut vastase kommunikatsiooni teedele.Rünnakute tulemusena uputati 5 miinilaeva,valvelaev,4 torpeedokaatrit ja lo transportlaeva.[5]Dessandivastaseks võitluseks jäid Saaremaa sadamaisse torpeedokaatrid.

Üldiselt võib märkida,et sakslaste laevad juuli ja augusti kuus ei riskinud väljuda Riia lähele merelahinguks meie laevastiku salgaga.Ainult lennuvägi teostas pommirünnakuid ja 1.-2.augustil heitis Muhu väina sissepääsu magnetmiine.

---

1 В.АЧКАСОВ,В.ВАЙНЕР,Краснознаменный... lk.33.

2 Nõukogude Informbüroo teadaanne 14.juulil, "Saarte Hääl" ,nr.1o7,16.juulil 1941.

3 T.ZUBOV,Lääne-Eesti saarestiku kangelaslik kaitsmine,"Kadakaste saarte kaitsel",lk.4.

4 - Борьба за Советскую Прибалтику..., lk.152.

5 В.АЧКАСОВ,В.ВАЙНЕР, Краснознаменный..., lk.4o.

Juba sõja esimestel kuudel ilmnesid nõukogude mereväelaste hea väljaõpe ja kõrged poliitilis--moraalsed omadused.Paistis välja nõukogude meresõjakunsti põhimõtete üleolek fašistlikust šabloonsest taktikast.Meie sõjalaevade taktikalis-tehnilised omadused olid enamasti paremad saks - laste vastavatest laevatüüpidest.Negatiivselt mõjustas ja raskendas meie meie laevastiku tegevust väljaehitatud baas-sadamate puudumine saartel,samuti vastase üleolek õhus nii arvuliselt kui ka lennuväe võitlusvahendites.

2.augustil paiknes Saaremaale 1.kaardiväe miini-torpeedolennukite polk,mida juhtis polkovnik Jevgeni Preobraženski.[1]

Saaremaalt Kogula lennuväljalt startisid 1941. aasta augustis kaugtegevuse pommilennukid Berliini ja teiste fašistliku Saksamaa linnade sõjalistele objektidele õhurünnakute teostamiseks.

Lennuretk Saaremaal Berliini ja tagasi-1760 km, sellest ligi 1300 km mere kohal -tolleaegsete pommilennukite lennukiiruse juures vältas vähemalt 7 tundi.Lennata tuli 5-7 tuhande meetri kõrgusel. Lendude ettevalmistamisel oli nõuga abiks tuntud nõukogude katselendur Vladimir Kokkinaki,kes seda tüüpi kaugtegevuse pommilennukeid oli katsetanud.[2]

Pärast hoolikaid ettevalmistusi ööl vastu 8.augustit võtsid viisteist täispommilastiga lennukit kursi Berliinile.Lennati kolmes grupis.Esimest viisikut ja kogu operatsiooni juhtis polkovnik J.Preobraženski,kelle lennuki pardal oli ka polgu tüürimees P.Hohlov.Teisi viisikuid juhtisid kaptenid V.Gretšišnikov ja A.Jefremov.[3]

---

1 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk.loo.

2 V.TOMBU,Retked Berliinile,"Suure võitluse algus",lk.456.

3 P.HOHLOV,Berliin kustutas tuled,"Kommunismiehitaja" nr.47,22.aprillil 1965.

Üldse teostati 9 grupilendu.Viimane lend oli 4.septembril.Kuna meie väed oled Tallinna maha jätnud,ei saadud lennukeid saartel enam kütusega varustada.Vaenlase territooriumi kohal ei hukkunud ükski Saaremaalt startinud lennuk.[1] Göbbelsi propaganda vale Nõukogude lennuväe hävitamisest hajutatud.

Ülesande eeskujuliku täitmise eest anti NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 13.augustist 1941.aastal polkovnik J.N.Preobraženskile,kaptenitele V.A.Gretšišnikovile,A.J.Jefremovile,M.N. Plotkinile ja P.I.HOhlovile Nõukogude Liidu kangelase nimetus,palusid polgu lendureid autasustati ordenitega.[2]

Juuli alguses vabatahtlikest patriootidest moodustatud 12.Saaremaa hävituspataljon oli kasvanud lühikese ajaga rohkem kui 2oo võitlejani.[3] Ta koosnes kahest roodust,kes olid kasarmeeritud Kuressaares.Hiljem paigutati ka valdadesse hävituspataljonlaste gruppe.[4] Toimus intensiivne lahinguline väljaõpe,samal ajal võeti osa mitmetest operatsioonidest bandiitide ja langevarjurite tabamiseks.

Saaremaal ei tekkinud bandiitide jõuke.Üksikute bandiitide kuritegevuse juhtumeid aga esines.Laimjalas süüdati nõukogude aktivistile E.Kitile kuulunud maja,Pahilas tapeti metsikult uusmaasaaja ja selle rase naine,Ratlas tulistati nurgatagant Pärsama valla täitevkomitee sekretäri Arseni Kunglat, riigipanga valvurid põgenesid relvadega metsa,[5] Miilitsaorganite ja hävituspataljonlaste poolt likvideerite bandiidid kiiresti.

---

1 В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный..., lk.44.
2 50 лет Вооруженных Сил ..., lk.279.
3 P.LARIN,Lahingud Eestis ...,lk.44.
4 V.RIIS,Saared jätkavad võitlust.
5 -Kadakaste saarte kaitsel,lk.3o.

9.juulil haaras Ruhnu saarel võimu grupp ~~ban~~-bandiite endise kodanliku mereväe ohvitseri Merendi eestvedamisel.[1] Bandiidid astusid ühendusse fašistlike vägedega Pärnu kaudu, said relvi ja laskemoona. 2o.juulil hävituspataljonlased koos salga punalaevastiklastega maandusid Ruhnu saarel ja taastasid nõukogude võimu.[2]

Kui mandrilt saabus teateid Pärnu langemisest ja fašistlike väeüksuste jõudmisest Virtsu, mis tähendas Saaremaa äralõikamist mandrist, tegi Saaremaa hävituspataljoni ülem kapten Lošmanov ettepaneku lüüa koostöös armee üksustega vastane Virtsust välja.[3]

18.juuli öösel sõitiski Kuivastusse 6o-meheline hävituspataljonlaste valiksalk vanemleitnant Sokolovi juhtimisel. 19.juuli varahommikul õnnestus maandada dessant Virtsus. Lühikese lahingu järele taandusid sakslaste eelüksused Virtsust Pärnu suunas. Hommikul olid Audru poolt tunduvate kaotustega tagasi tõmbunud 4. ja 7. Tallinna hävituspataljonide võitlejad.[4]

Ka Saaremaa hävituspataljoni salk liikudes Virtsust Pärnu suunas, sattus Audru lähedal vaenlase tiheda tule alla ja miinidele. Kanti esimesi kaotusi: langes võitleja Espal, raskesti said haavata Tammväli, Vessik, ja Leier.[5] Meie regulaararmee üksuste kohale jõudmisel tõmbus hävituspataljon Audru alt tagasi Virtsu, kust saabuti üle väina tagasi Saaremaale. Tulega toetas 43.rannapatarei Kübassaarelt.

---

1 V.RIIS, Saared jätkavad võitlust.
2 P.LARIN, Lahingud Eestis..., lk.1o2.
3 V.RIIS, Kolmandat teed ei ole, lk.215.
4 EKPA , fond 32, nim.32/2, s.-ü.1o, l.52.
5 E.PROOSES, Haarasime relvad, "Kadakaste saarte kaitsel", lk.46.

Augusti lõpul algasid ägedad lahingud Tallinna lähistel.Punalipulise Baltimere Laevastiku Sõja - nõukogu andis 25.augustil saartel asuvate vägede juhatajale kindral-leitnant Jelissejevile käsu rünnata ühe tugevdatud laskurpolguga Märjamaa suunast Tallinna peale tungivaid fašistlikke vägesid tiivalt.[1]

Selle ülesande täitmiseks määrati 46.laskurpolk,kellele oli juurde antud neli 76-mm suurtükipatareid,tankihävituspatarei ja kaks laskurroodu 79.laskurpolgust - käsuga maanduda Virtsus ja alustada pealetungi Lihula-Märjamaa-Tallinna üldsuunas. [2]

Öö1 vastu 27.augusti jõudis forsseerida Suure väina 46.laskurpolgu tugevdatud pataljon kapten Ogorodnikovi juhtimisel,79.laskurpolgu roodud kapten L.Abdulhakovi juhtimisel ja Saaremaa hävituspataljoni üks rood.Dessantgrupi üldjuhiks oli polkovnik Kljutšnikov.Dessantgrupp liikus edasi ligi 5o km,purustas Lihulas kaks vaenlase pataljoni,vabastas Lihula ja võttis vange.Sõjasaagiks saadi suur laskemoona ja toiduainete ladu.Pärnu suunas väljasaadetud 46.laskurpolgu luuregrupp purustas vaenlase allüksuse,võttis trofeena mitu soomusautot ja sai vange.

Lahinguis Eesti mandril dessantpataljonid saartelt hävitasid ligi 1150 vaenlase sõdurit ja ohvitseri. [3]

28.augustil meie väed evakueerusid Tallinnast. Pärast Tallinna hõivamist Saksa 61.jalaväediviis saadeti hävitama Nõukogude armee väesalku tagalas.

---

1 A.MARGOLIN,Kodumaa eest,"Suure võitluse algus", lk. 432.

2 Героическое прошлое островов Моонзундского архипелага.Военно-историческая справка. Архив КРВ.

3 samas.

Pärnus olid sakslased maandanud täiendavalt jalaväediviisi.Tekkis dessantgrupi purustamise oht.Salk sai käsu tagasi tõmbuda.Taandumisel Virtsu tuli pidada raskeid lahinguid vaenlase ülekaalukate jõududega Karulas ja Hanilas.Lahingud kestsid mitu ööpäeva.Taandumist katsid Virtsu raudteetammi juures hävituspataljonlased ja armee kuulipildurid seersant Jevdoštšuki juhtimisel.[1] Koos viimaste allüksustega taandus Virtsust ka kapten Abdulhakovi staap,kus viibis 43.rannapatarei tulekorrigeerija leitnant A.Smirnov.Kui fašistlikel automaatoreil õnnestus staabi juurde läbi murda,kutsus leitnant Smirnov patarei tule oma asukoha pihta.[2] Tabav tuli purustas rünnakule tulnud sakslased ja kapten Abdulhakovi staabil õnnestus läbi murda Virtsu sadamas ootavaile viimastele kaatritele.

Samal ajal kui sõjalaevastik,garnisoni väeosad ning hävituspataljonlased täiustasid saarte kaitsesüsteemi ja võitlejate lahingulist ettevalmistust ning võtsid vahetult osa lahingulistest operatsioonidest,tegeles maakonna kaitsekomitee karastatud revolutsionääri Aleksander Mui juhtimisel inimressursside mobiliseerimisega relvastatud jõududesse ja kaitsetöödele ning organiseeris partei-poliitilist massilist selgitustööd elanike hulgas.Võeti Võeti arvele olemasolevad materjaalsed resursid ja seati sisse range kokkuhoiurežiim nende kasutamisel võimalikult pikemaajaliseks aktiivseks kaitseks. [3] Talupoegi tõmmati kaasa sõjaväe varustamisele leiva ja toiduainetega,nende hobuküüte

---

1 J.TŠERNOV,Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari, lk. 2o.

2 Ю.ВИНОГРАДОВ,Ключи залива,Москва 1964, lk.48.

3 V.RIIS,Saared jätkavad võitlust.

suunati sõjavajaduste rahuldamiseks.Eraisikuid kohustati olemasolevad bensiinivarud ära andma turuhinna eest autobaasile "Ühendus ".[1] Korraldati pommivarjendite ehitamist linnaelanike jõududega.[2]

Tuli mõelda ka parteitöö organiseerimisele põranda all ja partisanitegevuse korraldamisele olukorras,kui saared peaks vallutatama.

Tehti ettevalmistusi EKP Keskkomitee büroo 28.juuni otsuse - materjaalsete väärtuste ja elanikkonna evakueerimisest - täitmiseks.[3] Kuid materjaalseid väärtusi ei saadud Saaremaalt evakueerida.Nõukogude aktivistide,miilitsatöötajate ja sõjaväelaste perekonnaliikmeid evakueeriti viiesaja inimese ringis.[4]

19o9.-1922.aastail sündinud tagavaraväelaste mobilisatsioon kuulutati välja 3o.juulil 1941. aastal Saaremaa Sõjakomissariaadi (sõjakomissar vanempolitruk Stadnikov,I osakonna ülem 1.järgu tehnik-intendant Tšervjakov) käskkirjaga nr.3o. [5] Kohalikus ajalehes avaldatud parteikomitee ja täitevkomitee pöördumises mobiliseeritavate poole on öeldud:

"Vaba Saare rahva pojad,meie vennad ja sõbrad!
Seltsimehed saarlased!

Astume kõik võimsa T.T.Punaarmee ridadesse mees mehe,rind rinna kõrval võitlusse,kuni on saavutatud võit inimkonna õelaima vaenlase üle.Meie võitlus on õige ja meie päralt on võit.Edasi võidule!" [6]

---

1 "Saarte Hääl" nr.116, 4.augustil 1941 .
2 "Saarte Hääl" nr.122, 19.augustil 1941.
3 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk.113.
4 Vestlused evakueeritute Aita AlASE ja Evi ŠIŠKINAga.
5 "Saarte Hääl" nr.113,3o.juulil 1941.
6 samas.

1.-3.augustini viidi saartel mobilisatsioon organiseeritult läbi.[1] Esines ainult üksikuid sihilikult kõrvalehoidjaid.Mobiliseerituist 3,5 tuhat meest suunati Taaliku ja Rohuküla sadamate kaudu mandrile ja sealt Nõukogude Liidu tagalasse,kus saarlased teenisid esialgu tööpataljonides,metsatöödel jm.,aga 1942.aastal said formeeritava 8.Eesti Laskurkorpuse väeosade isikkoosseisu põhituumikuks.

Mobiliseeritud reservohvitserid,umbes 65 meest, saadeti 10.augustil Tallinna,kust 17.augustil sõideti edasi hospitallaeval "Sibir" Leningradi suunas.[2] Merel ründasid laeva saksa lennukid ja see süttis põlema."Sibiril" hukkus neli Saaremaalt mobiliseeritud reservohvitseri.Teised töötasid hiljem Sverdlovski oblastis trusti "Serovlesdrevmet" käsutuses Serovis ja 1942.aasta 17.jaanuaril suunati formeetavasse Eesti väekoondisesse.

Vähemalt 1200 mobiliseeritud saarlast jäeti saarte garnisonile täienduseks.Neist formeeriti esialgu merejalaväe pataljon (komandör II järgu kapten Kovtun, staabiülem kapten Kausov)[3] Osa mobiliseerituist määrati ka 2.sapööriroodu (komandör leitnant Savvatejev) ja ehituspataljonide koosseisu.[4]

Kohalikus ajalehes ilmus rida sõnumeid mobiliseerituilt - N.väeosa punaarmeelastelt - üldpealkirjaga "Saarlased kodusaare kaitsel".[5]

Augustikuu esimese nädala jooksul annetasid saarlased riigikaitsefondi ligi 100000 rubla.[6]

---

1 "Saarte Hääl" nr.116,4.augustil 1941.

2 Autori isiklike mälestuste põhjal.

3 A.KLAAS,Saarlaste esimesed tuleristsed,"Kadakaste saarte kaitsel",lk.48.

4 J.TŠERNOV,Nemad kaitsesid Lääne.Eesti saari,lk.15.

5 "Saarte Hääl" nr.122,18.augustil 1941.

6 -Kadakaste saarte kaitsel,lk.28.

Saaremaa Punase Risti organisatsioon parteikomitee instruktori,endise sõjaväevelskri E.Kiti juhtimisel organiseeris üle maa sanitaarposte,õpetas välja sanitaarinstruktoreid ja meditsiinõdesid,valmistas esmaabipakikesi .[1]

Sakslaste edu Eesti mandril sundis võitluste käigus ümber korraldama saarte fortifikatsioonisüsteemi,mis oli esialgselt suunatud pealöögivõimsusega avamere poole,dessantide vastu Tagalahe, Küdema ja Pammana lahtedest ja Sõrvest.Muhus - Kuivastus ja Saaremaa idarannikul rahu ajal ehitatud püsivkaitseehitused ja tankitõkked praktiliselt puudusid.Kindlustustööde teostamine nõudis hulgalisdt tööjõudu.Päeval segasid vaenlase lennukid sageli karistamatult kaitsetöid ja katsiviilelanike hulgas oli ohvreid.

Rannakaitse inseneriteenistuse ülema major S.S.Navagini mälestuste kohaselt võttis Saare - maal kindlustustööde teostamisest osa igapäev vähemalt 2ooo kohalikku elanikku ja sadu hobuseid.[2] Valmistati kümneid kilomeetreid kaitsekraave,sadu kuulipildujapesi ja dzotte,suurtükipositsioone ja tankitõrjekraave.Palju tuli vaeva näha lennuväljade taastamisel pärast järjekordseid pommitamisi.Ehitati ka rida uusi stardi-maandumisväljakuid.Sõrves organiseeriti betoonist püramiidsete tankitõkete tootmine.Lagedatele väljadele paigutati kümnete hektarite kaupa tuhandeid teravate otstega vaiu õhudessantide vastu.Veepiirdeile mererannas rajati miinivälju.[3]

Leiti kohalikke võimalusi ka relvastuse täiendamiseks.Saartel valmistati miinipildujaid.Õppekuulipildujad ja -püssid remonditi lahingrelvadeks.

---

1 "Saarte Hääl" nr.99,2.juulil 1941.

2 Оборона Моонзундского Архипелага в I94I г. в воспоминаниях участников.Военно-научное общество при Таллинском Доме офицеров,Таллин I966.

3 samas.

Kohapeal valmistati ka maamiine,aga lennukipomme ja meretorpeedosid kohandati tõmbetegevusega miinideks.

Kuressaare Tööstuskoolis sepistati linttraktoreist kaks soomusmasinat.[1] Kahe 6mm terasplaadi vahele valatud 8 sentimeetri paksuse betoonikihiga saavutati soomuse kuulikindlus.[2] Soomusmasinad olid relvastatud käsikuulipildujaga ja omasid pilud püssist tulistamiseks.Manööverdusvõime puudulikkus ja väike kiirus ei võimaldanud neid kasutada kiiretes lahinguoperatsioonides,kuid neid püüti paigutada sildade ja teede kaitseks Toris ja Mändjalas. "Tankide" ehitajaiks olid kooli meistrid A.Michelson,K.Ojasaun,sepp A.Merimaa ja lukksepad V.Estorn,S.Kask,E.Saar jt.[3]

25.augustil saabus Saaremaale Tallinnast aurik "Helga",tuues garnisonile täienduseks umbes 4oo mobiliseeritut.[4]

Tallinna langemisega algas uus - raskeim ja vastutusrikkaim etapp Lääne-Eesti saarte kaitses,mis jäid nüüd vaenlase sügavasse tagalasse.Fašistlikud väed olid juba Leningradi lähistel,aga Saksa laevastik ujus ikka veel sadu kilomeetreid läänepool oma armee merele toetuvaist tiibadest.Rannapatareid Saaremaal ja torpeedokaatrid kontrollisid sissekäiku Irbeni väinast ja kommunikatsioone Riia lahes.

Täites feldmarssal Keiteli direktiivi nr.36 12. augustist 1941.aastal,kus nõuti,et enne otsustavat pealetungi Moskvale on vaja lõpetada operatsioon

---

1 V.RIIS,Kolmandat teed ei ole,lk. 235.

2 V.ESTORN,Kui meie soomusmasinaid ehitasime. SIA EVK mälestuskirjutis.

3 samas.

4 A.KÄRBER,Soovin mereväkke. SIA EVK mälestuskirjutis.

Leningradi vastu ,[1] püüdis fašistlik admiralstaap kiiresti teha lõpu garnisonile saartel,kuna see tõmbas ära sakslaste tunduvad jõud,mis olid määratud Leningradi lõõgisuuna jaoks.Üheks põhjuseks oli ka sakslaste kartus,et ilma saarte ja Hankö tugipunktide vallutamiseta ei saaks sakslased takistada Nõukogude laevastiku väljaviimist Soome lahest juhuki sakslased vallutavad Leningradi.

2.septembril sai rannakaitse piirkonna sõjakomissar Zaitsev Kronnlinnast telegrammi:

" Seoses Tallinna mahajätmisega Teie vastutus saarte kindla kaitsmise eest suureneb.Hoidke ära võimalikke eitavaid meeleolusid.Võimalik,et tuleb kaua vastu pidada oma jõududega.Hoidke inimesi, lahinguvarusid,toiduaineid,kütust.Soovin edu.Sõjanõukogu liige Smirnov." 2

Sakslased alustasid pealetungi Muhu- ja Saaremaale üle väinade ja läänest avamerd kaudu jõududega,mis koosnesid: 61.jalaväediviisist (siia kuulusid 151.,162.ja 176.jalaväerügemendid)[3] , 217. jalaväediviisist (311.,346, ja 389.jalaväerügemendid) [4], kahest sapööripolgust,suurtükigruppidest ja lennuväest,kuhu kuulus ligi 60 lennukit.Peale loetletute veel õhudessantväed ja laevastiku kerged jõud.Kokku oli vägede üldarv üle 5o tuhande.[5]

Operatsiooni juhtis vahetult sakslaste Baltimere jõudude juhataja kindral-admiral Carls.

Lahingute alguseks 3.üksiku laskurbrigaadi väeosad paiknesid järgmiselt (vt.lisa-skeem nr.1):

---

1 Битва за Ленинград..., lk. 19.

2 М.ПАВЛОВСКИЙ,На островах, Москва 1963, lk.43.

3 Б.МЮЛЛЕР-ГИЛЕБРАНД,Сухопутная армия Германии 1933-1945, часть II,Москва 1968 ,lk.224.

4 samas,lk.227.

5 В.АЧКАСОВ, Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный... lk.68.

46.laskurpolk (komandör major A.Margolin) kaitses Saaremaa looderannikut - Tagaranna,Küdema ja Tagalahe suundi.[1]

79.laskurpolk (komandör major A.Ladejev) asus kaitsel lõuna- ja kagurannikul Roomassaarest Kübassaareni. 39.suurtükipolgu (komandör major Anissimov) patareid olid laiali laskurväeosade juures.

Muhu ja Saaremaa lahingute eelloona toimus 8.septembril Kessulaiul meie viieteiskümnemehelise mereväelaste grupi võitlus mitšman N.Fedossovi juhtimisel fašistliku dessandi vastu.[2] Kessulaiule koondasid sakslased kuni rügemendi jalaväge, suurtükipatareid ja tahtsid organiseerida tule korrigeerimispunkti mandril asuvatele patareidele. 9.septembril anti Muhust Kessulaiu pihta meie patareide tugev tulelöök,millega hävitati kuni kaks jalaväepataljoni ja suurtükipatarei.[3]

Sakslased koondasid Muhu saare vastu mandri-Eesti läänerannikule üksteist loo-15o mm patareid ja tulistasid kahe päeva kestel intensiivselt Muhu saart. [4] 13.septembril heideti Muhu saarele 15 tuhat mürsku ja 3000 lennukipommi.[5] Oli ilmne, et valmistutakse dessandiks.

Sakslaste pealöök pidi tulema Muhu kaudu,dessandid Saaremaale Lõu lahe ja Kübassaare kaudu aga lõhestama kaitsja jõud ja sisse piirama kogu garnisoni.

13.septembril meie lennukid avastasid merel sakslaste suure laevakaravani: 7 miiniristleja ja

---

1 -Борьба за Советскую Прибальтику ..., lk.138.

2 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk.1o4.

3 В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный..., lk.68.

4 -Suure võitluse algus,lk.433.

5 В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный ..., lk.68.

ja 4,kaatri kaitsel liikus Sõrve poolsaare suunas kuus sakslaste transpordilaeva.[1]

Kapten-leitnant S.A.Ossipovi torpeedokaatrite, 315.rannapatarei ja lennukite rünnakute ning tulelöökidega uputati viis transpordilaeva ja vigastati miinilaeva .[2] Vaenlasel ei läinud korda Sõrves dessanti maale saata.

14.septembri koidikul alustasid sakslased dessandi maandamist Muhu saarele.[3] Suurtükitule ja lennuväe toetusel lähenesid 4oo kaatrit,pargast ja luupi saarele.Kaitsjad uputasid ligi 100 ujuvüksust.Vaenlane paiskas lahingusse järjest uusi jõude.

Muhu saare kaitsjaiks olid 46.laskurpolgu ja 39.suurtükipolgu allüksused ja merejalaväelased, kelle hulgas oli ka mobiliseeritud saarlastest formeeritud rühmi,samuti hävituspataljoni valla grupi võitlejaid.[4]

Kaitsjad tõusid korduvalt vasturünnakule.Eriti vihased lahingud toimusid Kuivastu sadamas, kuhu sakslased maandasid kolm dessantgruppi. Õhtuks õnnestus sakslastel vallutada Kuivastu ja saare põhjaosas Nõmmküla ja Kallaste.Sisemaale tungimise katseil aga takerduti kaitsjate visale vastupanule.Neis lahinguis langes kangelasena rannakaitse staabiülem alampolkovnik A.J.Ohtinski.[5] Vastane koondas jõude ja murdis meie kaitse läbi lõuna osast.Kaitsjate hõredaksjäänud garnison tõmbus Muhu külasse.Reserve Muhu saarel ei olnud.Kahe päeva jooksul ebavõrdses võitluses tekitati vastasele tunduvaid kaotusi. Väejuhatuse käsu kohaselt

---

1 P.LARIN,Lahingud Eestis ...,lk.1o5.

2 -Борьба за Советскую Прибалтику ..., lk. 141.

3 A.MARGOLIN,Kodumaa eest,"Suure võitluse algus", lk.433.

4 -Kadakaste saarte kaitsel,lk.92.

5 -Борьба за Советскую Прибалтику ..., lk. 141.

taandusid Muhu kaitsjad ööl vastu 17.septembrit Orissaare tammi kaudu Saaremaale.1 Tamm oli 37. inseneripataljoni sapööride poolt mineeritud. Sakslaste jõudmisel tammi mineeritud osale lasti see sapööride poolt õhku ja suurtükivägi avas tugeva tõkketule.Luurajate andmeil kaotasid sakslased väinatammil üle 80 sõduri ja ohvitseri 2, mitu tanki ja suurtükki.[3]

14.septembril,kui sakslased alustasid sissetungi Muhusse,tegid nad dessandi maandamise katse ka kagu-Saaremaal Kõiguste lahes ja heitsid 43. rannapatarei vahetusse tagalasse Kübassaarele õhudessandi plaanereil,ligi 125 meest.[4]

Kõiguste lahte suunduvasse dessantsalka kuulus 8 transportlaeva,hulk dessantaluseid,4 miini- ja 3 valvelaeva.[5] Kattesalk,kuhu kuulus 4 miinilaeva, valvelaev ja mitu kaatrit,manööverdas Abruka saare piirkonnas - eesmärgiga tõkestada meie kaatrite väljumist Kuressarest ja Mõntust.Abrukal asuv patarei nr.3 (komandör leitnant Potapotškin) sundis kattesalga taanduma.

Kõiguste lahte maandatava dessandiga alustasid võitlust Kübassaare ja Ruhve rannapatareid. Uputati 12 dessantkaatrit ja 2 transportlaeva.Salk taandus suitsukatte all lõuna suunas.Ka õhudessant hävitati patareilaste ja jalgratturite roodu poolt, keda juhtis kapten Ogorodnikov. [6]

---

1 -Kadakaste saarte kaitsel,lk.8.

2 Mõnedes allikates toodud arv - 800 - on ilmselt ebatäpne (vt. А.МАТВЕЕВ,В боях за Моонзунд,Москва I957,1К.7I /

3 -Борьба за Советскую Прибалтику ..., lk.141.

4 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk. 1o6.

5 samas.

6 - Suure võitluse algus,lk.433.

Eriti kangelaslikult võitlesid Kübassaarel paikneva 43.patarei suurtükiväelased (patareikomandör vanemleitnant V.G.Bukotkin,patarei sõjakomissar vanempolitruk G.A.Karpenko).[1] Raevunud sakslased heitsid patarei asukohta üle 500 pommi.Lahinguis mitme päeva jooksul selle patarei meresuurtükiväelased hävitasid ligi 4 tuhat hitlerlast.Alles siis,kui sakslaste Kuressare maantee suunas edasi tungiv väekolonn oli möödunud patarei asukohast ja haavatud patareikomandör evakueeritud,organiseeris sõjakomissar Karpenko viimase suurtüki õhkimise ja ülejäänud võitlejatega üritas läbimurret nõukogude vägede juurde.[2]

18.septembril võtsid radistid Hiiumaal viimase radiogrammi 43.patareist: " Oleme ümber piiratud, patarei laseme õhku.Tasuge meie eest kätte."[3]

Kindral Jelissejev kirjutas oma ettekandes Punalipulise Baltimere Laevastiku Sõjanõukogule:

"Kangelaslikus võitluses vastasega paistis eriti silma 43.rannapatarei.Ta pidas vastu rünnakule õhust ja merelt.Palun autasustada patareid Punalipu ordeniga." 4

Väärtuslikku abi patareilastele osutasid kohalikud elanikud. Nõukogude patrioot vana kalur Vassili Kaal juhtis patareilaste hävitusgrupi läbi madalike saksa langevarjurite seljataha ja aitas kaasa dessandi likvideerimisel.Tema tütar Marie Kaal tõi patareisse korduvalt vajalikke luureandmeid sakslaste jõudude ja liikumise kohta.Pärast lahingute lõppu patrioodid matsid langenud võitlejad.Okupatsiooni ajal fašistid hukkasid mõlemad nõukogude patrioodid. 5

---

1 -Борьба за Советскую Прибалтику .., lk.141.

2 Ю.ВИНОГРАДОВ,Ключи залива,lк.169 .

3 J.TŠERNOV,Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari,lk.43

4 - Kadakaste saarte kaitsel ,lk.7.

5 J.TŠERNOV,viidatud teos,lk.40.

Orissares ei õnnestunud sakslasi peatada.Nad jätkasid pealetungi kolmes suunas :piki põhjarannikut Triigi ja Võhma peale,piki kagurannikut ning keskelt - Kuressaare poole.

Kuna garnisonil ei jätkunud jõude püsiva kaitse organiseerimiseks laial rindel ega ka ujuvvahendeid Hiiumaale tõmbumiseks,otsustas rannakaitse väejuhatus allesjäänud väeosad tõmmata Sõrve poolsaarele, kus oli juba varemalt alustatud kaitsejoonte väljaehitamist sapööride poolt koos kohalike elanikega inseneriteenistuse ülema major S.Navagini juhtimisel.[1]

Meie väed olid kurnatud,puudus oli suurtükkidest, soomusmasinatest ja laskemoonast.Lennuväetoetust peaaegu ei olnudki.Siiski püüti vastast võimalikult kauem kinni pidada.

Kingissepa suunas tungivate saksa väeüksustega toimusid ägedad lahingud Laimjala,Kahtla ja Saaremõisa piirkonnas,kus koos 46.polgu allüksustega võtsid kaitselahingust osa mobiliseeritud saarlastest moodustatud merejalaväe ja sapööri allüksused.[2]

18.septembril oldi sunnitud taanduma Uduvere-Loona-Vintri-Tõrise-Võhma joonele.Samal päeval maandus Mustjala lähistel 150 saksa langevarjurit,[3] kes aga hävitati 39.suurtükipolgu ja valla hävituspataljonlaste poolt.

2o.septembril sakslased arendasid pealetungi Sauvere,Anijala ja Kellamäe kaudu Kuressaare suunas.

Regulaarväeosade ja asutuste evakueerumist Sõrve katsid Kuressare lähistel merejalaväelased ja sapöörid polkovnik Tšurikovi juhtimisel,samuti hävituspataljon ja miilitsatöötajaist formeeritud rühmad.21.septembril tuli Kuressaare maha jätta. [4]

---

1 -Борьба за Советскую Прибалтику ..., lk.141-142.

2 -Kadakaste saarte kaitsel,lk.49.

3 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk.1o6.

4 samas,lk.1o7.

317.rannapatarei Ninaselt tulistas intensiivselt vastase põhjapoolset gruppi ja kattis laskurüksuste taandumist.Pärast mürskude lõppemist õhiti patarei ja isikkoosseis ühines 39.suurtükipolguga.

22.septembril koondusid meie väed Salme-Möldri joonele.[1] Siin oli ette valmistatud nelja kilomeetri sügavune kaitseliin tankitõrjekraavide,mineeritud alade ja kahereallise traattõkkega.

Saksa väed ründasid kaitsjaid nii maalt,merelt kui ka õhust.Kaitsjad võitlesid mehiselt.Lahingutegevus ei katkenud päeval ega öösel.Ainuüksi Salme ümbruses kaotasid fašistid 600 sõdurit ja ohvitseri.[2]

Kohanud poolsaarel tugevat vastupanu,hakkas saksa väejuhatus kasutama kaitsejoonte tulistamiseks oma lahingulaevu.

27.septembril päeva ajal saksa abiristleja ja 6 miiniristlejat tungisid Lõu lahte Salme-Möldri positsioonide tulistamiseks.[3] Rannapatareid vastasid tulistamisele.Mõntust väljus neli torpeedokaatrit vanemleitnant Gumanenko juhtimisel.[4] Neid katsid õhust 2 hävituslennukit.Eskaadrit rünnati suitsukatte all.Rünnaku tulemused:neli nõukogude kaatrit päevasel ajal 2 miiniristlejat,tabasid raskelt abiristlejat ja miinilaeva;ründajad kaotasid ühe torpeedokaatri.[5] Vaenlane lakkas merelt tulistamast.

Salme-Möldri joonel kestis võitlus 6 päeva. 3o.septembril tõmbus kurnatud garnison Käimri-Lõpe-Rahuste joonele.[6]

---

1 P.LARIN,Lahingud Eestis...,lk.1o7.
2 -Suure võitluse algus,lk.434.
3 P-LARIN,viidatud teos,lk.1o8.
4 S.OSSIPOV,Torpeedokaatrite kangelastegu. SIA EVK mälestuskirjutis.
5 P.LARIN,viidatud teos,lk.1o8.
6 - Suure võitluse algus,lk.434.

See oli peakaitsejooneks Sõrves.Positsioonil oli 137 kuulipildujat,3o välisuurtükki ja kaks 13o-millimeetrilist rannakaitse kahurit Undva patareist.[1] Kaitsepositsiooni ees oli maasse asetatud sügavveepommidest ja torpeedode lõhkekehadest tehtud fugaše ja püramiidseid raudbetoontõkkeid.

Pärast pikaajalist pommitamist õhust ja tugevat suurtükitule ettevalmistust tungisid sakslased päeval kohati kiiluna kaitsjate asetusse,kuid öösel vallutasid meie meremehed ja sapöörid täägivõitluses positsioonid tagasi.Eesliinil võitlesid nii poliitosakonna,prokuratuuri kui ka tagala töötajad. 315.rannapatarei kahurite täpne tuli toetas kaitsjaid.

2.-3.oktoobril läksid nõukogude madrused,sõdurid ja ohvitserid 45 korda vasturünnakule.[2]

3.oktoobri ööl väljusid Sõjanõukogu loal Mõntu sadamast 4 torpeedokaatrit ja mõned mootorpaadid,mille pardal oli raanakaitse staabi isikkoosseis,aerodroomi komando ja grupp haavatuid,kokku 125 inimest.[3] Tormine sügisöö aitas ülekoormatud kaatritel õnnelikult Hiiu saarele jõuda.

Kohalejäänud garnisoni grupid II järgu kapteni Kovtuni ja poliitjuhi Vassilevski juhtimisel ning hävituspataljonlased kapten Lošmanoviga eesotsas jätkasid vastupanu.[4] Enamik kuulipildujaid ja suurtükke oli rivist välja langenud.Laskemoon lõppes.

4.oktoobril kell 16.10 võeti Moskvas vastu viimane radiogramm Saaremaalt,kus oli öeldud:"Lõpetan raadiovalve,lähen lahingusse,viimsesse lahingusse. Hüvasti,hüvasti..." [5]

---

1 Героическое прошлое островов Моонзундского архипелага.Военно-историческая справка в архиве КРВ.

2 - Suure võitluse algus,lk.435.

3 -Борьба за Советскую Прибалтику ..., lk.142.

4 -Suure võitluse algus,lk.434.

5 J.TŠERNOV,Nemad kaitsesid Lääne-Eesti...,lk.53.

5.oktoobril garnisoni väeosade organiseeritud vastupanu Saaremaal lõppes.Järgmisel ööl Hiiu - maalt Sõrve poolsaarele läbimurdnud kaatreil ei õnnestunud enam kedagi evakueerida.[1]

Osa võitlejaist üritasid kohalikelt kalureilt saadud paatidel Irbeni väina ületamist,et jätkata võitlust partisanidena Kuramaa metsades.Nii grupp suurtükiväelasi kapten Stebeli patareist partorgi vanem N.Puškini juhtimisel jõudis Läti randa,kus nad alustasid partisanivõitlust.[2]

Mõned sõjaväelaste grupid ja üksikvõitlejad varjusid metsades ja tungisid Saaremaa keskpiirkondadesse,kus jätkasid vastupanu ja pidasid tulevahetust saksa sõjaväelaste ja fašistlike "omakaitselastega".

Nii õnnestus 3.laskurbrigaadi luureohvitseril I,Dvoinõhhil kolmekümnemehelise võitlejate grupiga pärast Sõrve lahingute lõppemist 12.oktoobriks välja tungida Väikese väina kaldale,kus laskemoonata jäänud mehed ujuvvahendite otsingul sunniti fašistide poolt alistuma. [3]

Saaremaa kaitselahingute veteran I.Denissov kirjeldab oma mälestustes peamiselt kommunistidest ja kommunistlikest noortest koosnenud punaarmeelaste salga võitlustegevust Saaremaal sideülema major Spitra juhtimisel 5.-26.oktoobrini 1941.aastal.Igati püüti okupantidele kahju tekitada - tõkestati teid,rikuti sildu,ja sideliine. Peeti korduvalt tulevahetust.14.oktoobril heideti Võhmal ja Kihelkonnal ruumidesse,kus viibis sakslasi,käsigranaate.26.oktoobril salka jäänud 18 kurnatud võitlejat alistati alles pärast kahe-

---

1. Борьба за Советскую Прибалтику ..., lk. 142.
2. J.TŠERNOV,Nemad kaitsesid Lääne-Eesti...,lk.81.
3. I.DVOINÕHH,Luureülemast partisaniks.SIA EVK mälestuskirjutis.

tunnist lahingut haarangule tulnud tugeva saks-laste ja politseinike üksuse poolt.[1]

3.laskurbrigaadi staabiülemal polkovnik Viktor Pimenovil õnnestus grupi võitlejatega välja murda piiramisrõngast Sõrves ja tungida Kuressaare lähistele,kus nad sooritasid mitu äkkrünnakut linna sakslastest garnisonile.15.oktoobriks oli alles jäänud kaks meest - V.Pimenov ja G.Aleksandrov.[2] Samal ööl likvideerised nad käsigranaatide ja automaatide tulega saksa vahtkonna lennuvälja juures.21.oktoobril järgnes uus rünnak saksa väesalgale Kuressaare garnisonist.Kui padrunid otsa lõppesid,sööstsid mõlemad kangelased käsitsivõitlusse.Aleksandrov langes vaenlase kuulide all, Pimenov sai raskesti haavata.9 päeva jooksul Pimenovilt välja pigistada andmeid Nõukogude armee kohta,kuid ei kuuldud temalt sõnagi.3o.oktoobril lasti polkovnik V.Pimenov sõjavangide rivi ees koos Kuressaare linna endise komandandiga major Feodoroviga maha.

Kangelaslikku komandöri polkovnik Viktor Pimenovi autasustati NSVL Ülemnõukogu presiidiumi seadlusega 1967.aastal postuumselt Isamaasõja II järgu ordeniga.

Garnisoni organiseeritud vastupanu lõppemisega Sõrves 1941.aasta oktoobrikuu algul oli Saare maakond okupeeritud Saksa vägede poolt - algas sünge fašistliku okupatsiooni periood.

Eeltoodust näeme,et saarte garnisoni sõjamehed ja kohalik töörahvas,olles jäänud pärast Nõukogude armee ja sõjalaevastiku väeosade lahkumist Tallinnast mitmesaja kilomeetri kaugusele vaenlase tagalasse,jätkasid maakonna kaitsekomitee

---

1 I.DENISSOV,Meie võitlesime edasi. SIA EVK mälestuskirjutis.

2 P.KARPENKO,Polkovnik Pimenovi viimne lahing, kogumikus"Mehised inimesed",Tallinn 1967,lk-d 84-85.

juhtimisel raskeis tingimusis kangelaslikku ebavõrdset võitlust saksa röövvallutajate ülejõududega.Rohkem kui kuu aja jooksul võitlevad saared hoidsid kinni sakslaste tugeva väegrupi ja tekitasid vaenlasele tundvaid kaotusi elavjõus ja tehnikas,sellega kergendades Leningradi kaitsjate olukorda kõige pingelisema võitluse perioodil.

II p e a t ü k k

HITLERLASTE OKUPATSIOONIPOLIITIKA JA SAAREMAA TÖÖRAHVA VÕITLUS FAŠISTLIKE ANASTAJATE VASTU

1. Verised arveteõiendamised sõjavangidega ja elanikkonnaga

Nürnbergi protsessi materjalidest ja muudest sõjajärgsel perioodil avaldatud dokumentidest teame, et hitlerliku Saksamaa julgeolekuteenistuse poolt oli välja töötatud generaalplaan "Ost" , milles kavandatud üritused kuulusid ellurakendamisele ka okupeeritud Eestis (ümbernimetatult "Generalbezirk Estland"). Selle plaani kohaselt pidi muudetama ida-alad (siia kuulus ka Eesti) Suur-Saksamaa impeeriumi koostisosaks; väikene "rassiliselt täisväärtuslik" osa elanikest tuli germaniseerida, enamus eestlastest ümber asustada venelastest vabastatud aladele teispool Peipsi järve, ebasoovitavad elemendid aga hävitada. Vabanevad maa-alad Eestis nähtin ette asustada saksa kolonistidega.[1]

Eestimaa anastamises ja rahva orjastamises nägi hitlerlastest juhtkond oma ülemvõimu kinnitamist Läänemerel.

" Balti platsdarm, mis asub vahetult meie kodumaa väravate juures, kujutab endast sidelüli Soomega ning moodustab aluse, millele baseerub kogu Euroopa põhjatiiva kaitse. See on Saksa ülemvõimu pandiks Balti merel," kirjutas Saksa 2. armee-

---

1 Борьба за Советскую Прибалтику ..., lk-d 233-234.

korpuse komandör kindralleitnant Hasse 15.augustil 1944.aastal oma käskkirjas.[1]

1941.aastal plaani "Ost" rakendamise käigus vajaliku terrorirežiimi kehtestamisel ja massiliste repressioonide teostamisel tuli aga taktikalistel kaalutlustel tegutseda esialgu maskeeritumalt.

Ka Saaremaa vallutamise käigus massiliste terroriaktide organiseerimisel tegutsesid fašistid põhimõtte järgi,mis on kirja pandud Nürnbergi protsessi dokumendis L-180,"Einsatzgruppe A" ülema SS-brigadenführeri Stahleckeri rapordis:

"...oli tunnistatud soovitavaks,et julgeolekupolitsei ametnikud ei ilmu areenile kohe,vähemalt mitte päris alguses,kuivõrd tarvitusele võetavate abinõude erakorraline karmus oleks võinud tekitada pahameelt isegi saksa ringkondades.Asja tuli organiseerida selliselt,et maailmale näidata,nagu oleks kohalik elanikkond esimesena avaldanud stiihilist protesti...Need inimesed täitsid meie juhtimisel oma kohust üsna edukalt...Hukkamiskomandode operatsioonid kulgesid väga ladusalt."[2]

Nagu juba märgitud,ei õnnestunud lahingute perioodil fašistidel organiseerida Saaremaal Nõukogude armee tagalas nimetamisväärseid bandiitide-

---

[1] L.BARKOV,Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966,lk.67.

[2] 12000 . Tartus 16.-2o.jaanuaril 1962 massimõrvarite Juhan Jüriste,Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale,Tallinn 1962, lk.-d 3-4.

diversantide jõuke,rääkimata nn."viiendast kolonnist". [1]

Fašistliku okupatsiooni esimestest päevadest alates Eestis juhtis ja teostas karistusoperatsioone ja omavoli akte nõukogude patriootide kallal,rikkudes kõige jämedamal kombel sõjapidamise seadusi ja tavasid,saksa julgeolekupolitsei ja SD operatiivgruppi kuuluv erikomando 1 a (juht SS-sturmbannführer K.M.Sandberger),mille üks salk tegutses saartel ja pärast okupatsiooni algust paiknes Kuressaares.[2]Saksa SS-politseiüksuste kõrval võttis karistusoperatsioonidest üliagaralt osa eesti kodanlike natsionalistide bandiidijõukudest moodustatud sõjalis-fašistlik organisatsioon "Omakaitse",kelle reeturitegevust püütigi serveerida kui "kohaliku elanikkonna stiihilist protesti."

"Omakaitse" liikmete "teeneks" tuleb pidada,et Saaremaal osutusid ohvrid juba okupatsiooni alguses erakordselt suureks,sest tundes hästi kohapealseid olusid,aitasid nad üles nuhkida ja hävitada partei ja nõukogude aktiviste ja ka elanikkonna

---

1 SS-laste endine sõjakirjasaatja Jüri Remmelgas kirjutab oma mälestustes"Lahingud Muhu- ja Saaremaa pärast" :

"... saartel puudus metsavendlus peaaegu täiesti ..."

(Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas, V vihik,Stokholm 1957,lk.132.)

Endine Kuressaare "Omakaitse" ringkonnaülem Villem Raid kirjutab oma "memuaarides" - "Mälestusi ühest sõjasõidust Saaremaale":

"Minu teada oli V.Nellis ainuke kohalik elanik,kes,relv käes,Kurssaare vallutamisele kaasa aitas." (samas,lk.146.)

2 L.BARKOV,Mõrvarid ei pääse karistusest,lk.69.

poolt varjatavaid Nõukogude armee sõjaväelasi. Saaremaa väikesed hõredad metsatukad kammiti saksa politsei erikomandode,sõjavägede ja "Omakaitse" patrullide poolt klaperjahi käigus samm-sammult koertega läbi ja avastati nii peidukud kui ka varjujad.

Saaremaa "Omakaitse" organisatsiooni tuumikuks said Saksa sõjaväega kaasa tulnud Pärnus formeeritud nn."Erna II" gruppi (juhtis endine kodanliku armee ohvitser Hindpere) [1] kuulunud mandril banditismiga tegelnud kodanlikud natsionalistid, Punaarmee Eesti territoriaalkorpusest deserteerunud endised kodanliku sõjaväe ohvitserid ja allohvitserid,samuti muud sakslastega kaasajooksnud deklasserunud elemendid,kelle hulgas oli ka saarlasi."Omakaitse" juhtkond tuli okupantide kannul kohale Tallinnast ja mujalt mandri-Eestist. Ka kohapeal leidus nõukogude võimu suhtes lojaalselt käitunud kodanlasi,endisi vapse,kaitse- ja isamaaliitlasi,ekspropriieeritud kihtide jäänuseid ja mitmeid moraalselt ebakindlaid karjeristlikke reeturitüüpe - see võimaldas fašistidel juba okupatsiooni alguses organiseerida küllaltki arvuka liikmeskonnaga "Omakaitse".

Esimeseks Saaremaa"Omakaitse" juhiks nimetati Pärnust Saksa sõjaväevõimude poolt kapten-major Karl Sääsk,endine kodanliku mereväe ohvitser,kes hiljem teenis Punaarmees,kuid lahingutes Pihkva all jooksis üle sakslaste poole.Juba nädala pärast,s.o. 27.septembril 1941.aastal asendati ta vanemleitnant Verner Väliga,samuti ohvitser-väejooksik Tallinnast,kes oma esimese "päevakäsus"

---

1 Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas, V vihik,lk.132.

paljulubavalt tõotas: " Kõik poliitikategijad kõrvaldatakse..." 1

1942.aasta veebruaris,kui Väli astus vabatahtlikult teenistusse SS-väeossa,määrati Saaremaa "Omakaitse" juhiks kapten Peeter Kangro,[2] kes oli pärit Tartust,oli teeninud Eesti kodanlikus sõjaväes Sakala partisànide pataljonis,hiljem nn. "vabadussõja ajaloo toimkonnas". 1942.aasta augustist seoses omakaitse-teenistuse ümberkujundamisega,nimetati Kangro Saaremaa "Omakaitse Maleva " ülemaks,ühtlasi prefekti abiks omakaitse alal.[3]

"Omakaitse" organisatsiooni astumine toimus kuni 1943.aasta oktoobrini vabatahtlikkuse alusel.Organisatsiooni astuja täitis vastava ankeedi ja andis allkirja vandetõotuse tekstile,kus muuseas oli öeldud:"Tõotan pidulikult ja annan vande,et olen alati olnud bolševismi vastane...Ei Ei pärine täielikült ega ka osaliselt juudi rahvusest...Olen valmis võitlema bolševismi vastu,ja kui vaja andma praeguse korra eest oma elu." 4

Esialgu moodustati "Omakaitse" territoriaalüksused,kus palka ei makstud,ainult "teenistuspäevade"eest anti toiduraha.Saaremaa territoriaalne "omakaitse" jagunes neljaks ringkonnaks. Kuressare I ringkonna ülemaks nimetati Eesti kodanliku piirivalve kapten ja kaitseliidupäälik Villem Raid,kes 1941.aasta suvel oli liitunud bandiitide grupiga Mõisaküla lähistel ja hiljem Pärnus omandanud mõrvari "töövilumuse".5

---

1 - Saaremaa,lk.97.
2 EKP Partei Ajaloo Instituudi Parteiarhiiv (EKPA) fond 4,nim.1,s.-ü.50,l.57.
3 L.BARKOV,Mõrvarid ei pääse karistusest,lk.81.
4 samas,lk.8o.
5 "Kommunismiehitaja" nr.133,1o.novembril 1966.

II ringkonna ülemaks oli nooremleitnant A.Urban,endine aktiivne vapside juht Uuemõisa vallas, III ringkonna ülemaks nimetati leitnant B.Kaasik Türilt,kuna IV jaoskonda juhtis kodanliku mereväe portupei-aspirant H.Koppel.[1]

Terroristliku okupatsioonirežiimi tugevnemisega tekkis Saksa sõjaväevõimidel vajadus luua palgalisi "Omakaitse" üksusi.Ka Saaremaa "Omakaitse" struktuuris ja kaadrite paigutuses tekkis olulisi muudatusi.1941.aasta detsembris loodi nn."kapten Anari pataljon",mis oli palgaliseks "Omakaitse" üksuseks ja allus vahetult saksa sõjaväepolitseile.Pataljon koosnes neljast kompaniist,millest kaks asus Kuressaares,üks Orissaares ja üks Leisis.Pataljoni 267 "omakaitselast",neist 11 ohvitseri,53 allohvitseri ja 2o3 laskurit.[2]

Pataljoni komandör kapten Eduard Anari oli pärit Narvast,oli samuti endine kodanliku armee ohvitser.

Pataljonis teenisid ohvitseridena veel kaptenmajor A.Pupp Tallinnast,leitnandid Valentin Härm, Väino Varik jt. Tallinnast,Erich Meisner Viljandist,endised kaitseliitlased V.Ermus,P.Jalakas, H.Maripuu,veltveebel R.Rits,E.Tammsaar,A.Tael jt.[3] Kohapealt nõustusid "erirühmas" timukaiks hakkama A.Liiv,H.Härmassoo(endine "kadakas" Herman), V.Tõll,A.Tiik,M.Lepik,V.Nellis,F.Reiart,baptistide jutlustaja H.Grabbi jt.[4]

Kohe esimestest päevadest alates kehtestasid okupandid saarte alistatud osadel verise terrorirežiimi.Koos "omakaitselastega" arreteeriti kom-

---

1 Andmed ENSV ORRKA arhiiviõiendist.
2 samas
3 "Kommunismiehitaja" nr.133,lonovembril 1966.
4 samas

muniste,kommunistlikke noori,nõukogude aktiviste, progressiivse intelligentsi esindajaid,uusmaasaajaid jt.Algasid verised arveteõiendamised sõjavangide ja arreteeritud kohalike elanikega.

"Juba 17.septembril 1941.aastal okupeeritud Muhus anti sakslaste poolt korraldus elanikkonnal relvad ära viia "Omakaitse" staapi kohaliku meierei teisele korrusele.Reeturid Kildeman,Maripuu,Alu ja teised nuuskisid välja Muhu valla täitevkomitee esimehe,vana revolutsionääri Jaan Tuuliku ja aseesimehe Andrus Nõu asukoha.Varsti nad hukatigi kohtuotsuseta Põri männikus." [1]

1941.aasta kaitselahingute veteran P.Heinmaa kirjutab:"Niipea kui saksa okupandid Sõrve jõudsid läks lahti ka terror.Sõrves hukati 3 miilitsat : Artur Vakk,Hans Jõgi ja Andres TRei Mäebe külast. Päeval lasti oma kodus maha Torgu valla partorg Johan Gustavson,tema naine Miina,JõgiHansu ema Iide külast ja ühe Punaarmee ohvitseri 18-aastane tütar Anna.Veel mõrvati Kausama talu peremees Juhan Vapper,kes varjas vene ohvitsere." [2]

1941.aastal Pihtla valla täitevkomitees töötanud Albert Mägi kirjutab:"Kui mind Pihtlast koos teiste vahistatutega linna toodi,kuulsime,kuidas "omakaitselane" Elmar Sääsk(hilisem "Eesti Noorte" Saaremaa maleva juht) tegi ettepaneku mehed kohe metsa vahel "külmaks teha".Sellist omakohut kasutasid "omakaitsemehed" okupatsiooniaastail väga tihti.Kuna aga teised püssimehed olid veidi inimlikumad,jõudsime siiski elusalt Kuressaarde."[3]

---

1 Endel LINGU käsikirjalised mälestused "Poliitvang nr. 32947".

2 Peeter HEINMAA käsikirjalised mälestused,1966.

3 -Saaremaa,lk.97.

Need on vaid üksikud näited "uue korra" loojate esimestest roimadest ja nende verisest "töö-stiilist".

Kohe pärast Kuressaare vallutamist 21.septembril 1941.aastal loodi kodanliku valitsuse aegses vangimajas,iidse Kuressaare lossi keldrites,mitmetes laohoonetes ja kivimajades vanglad ja gestapolaste piinakambrid.

Politseiülemaks oli esialgu keegi Kriisa,hiljem määrati Saare-Lääne prefektiks Alfred Luts.[1]

Vanglate direktoreiks olid V.Kasvand ja A. A.Kuulme Tallinnast,asetäitjaks B.Burtov Petserimaalt. [2]

Vanglais valitsesid ebainimlikud tingimused. "Vange oli niivõrd palju,et kongid olid mehi täis tuubitud kui kilukarbid.Öösel oli magamisega nii kitsas,et kui oli vaja ennast teisele küljele keerata,pidid kõik mehed ühekorraga keerama.Söök oli väga vilets:hommikul tükk leivakuivikut,lõunaks mädanenud suppi ja õhtul kolm silku.Kogu aeg käisid ülekuulamised,vange koheldi väga toorelt,.. Peagi hakkasid mehed kongidest kaduma-viidi mahalaskmisele," meenutab endine fašismivang A.Mägi.[3]

Linna turuväljakule ja linna lähedale endisele masina-traktorijaama territooriumile ning Marientali mõisa põllule organiseeriti okastraataiaga piiratud laagrid Nõukogude armee sõjavangidele ja hävituspataljonlastele. [4]

---

1 L.BARKOV,Mõrvarid ei pääse karsitusest,lk.81.

2 ENSV ORRKA arhiiviõiendist.

3 - Saaremaa,lk.97.

4 I.REINMÄGI,Kui viimast korda kandsin põlvpükse. SIA EVK mälestuskirjutus.

Laagritesse hakati koondama vangilangenud sõjaväelasi.Siin püüti neid füüsiliselt ja vaimselt murda külma ,nälja ja mõnitamistega.Hoolimata raskeist laagritingimustest ja saksa sõdurite ülbusest,ei kaotanud vangid eneseväärikust ja usku võidusse.Pealtnägijad mäletavad, kuidas pikakasvuline kurnatud nõukogude madrus hüüdis veendunult sakslastele:"Seltsimees Stalini juhtimisel purustab Punaarmee teid ikkagi!" 1

Kuid mitte kõik vangilangenud sõjaväelased ei jõudnud laagriteni.Sõrves Hänga teeristil tähistab mälestuskivi endiste sõjaväekasarmute asukohta,kus 1941 aasta oktoobris fašistlike vägede poolt mõrvati ja põletati,osalt elusalt, üle loo nõukogude armee vangilangenud poliittöötaja - kommunisti.

Fašistide poolt hukati Saaremaa hävituspataljoni ohvitserid Lošmanov,Teslenko,Mikk,Sokolov,Šerstnev jt. 2

Sõjavangide ebainimlikust kohtlemisest räägivad laagreis viibinud ja üleelatud õudustest vintsutatud veteranide mälestuskirjutised.Üks väljavõte neist:

" Viieristi metsas sain haavata,jalg oli kuuliga läbi lastud puusaliigese alt.Mind paigutati välilaatsaretti.Kui Sõrve oli vallutatud,tulid sakslased koos omakaitsega.Meid laaditi veoautole ja viidi Kuresaare endisesse gümnaasiumi.Seal lamasin põrandal...Hoonel olid puruks aknad,kütust ja elektrit ei olnud.Meid oli ligi 400 meest koos.Süüa anti väga vähe-palavat vett ja tükike leiba.Arstida ei olnud võimalik-ravimid puudusid.

---

1 - Saaremaa,lk.97.

2 SM fond,s.-ü. 7746.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

Paljud surid nälja ja haavade kätte.Laibad viidi Kudjapea surnuaia taha,valati bensiiniga üle ja ja põletati." 1

Okupatsiooni esimestel päevadel arreteeriti Kuressaares juudid."Omakaitse"erirühma timukas H.Härmassoo tundis sadistlikku mõnu Leida Raheli, kaupmees L.Oguse perekonna,hambaarst Burase jt. mõrvamisest.On teada,et Oguste 9o-aastane pereema viidi jõululaupäeva õhtul otse haigevoodist Loode metsa mahalaskmisele.[2]

Kõigi hukatavatega ei tulnud timukad aga nii kergesti toime,nagu haigete vanakestega. Miilitsatöötaja,omal ajal tuntud maadlussportlane Pihl vabastas mahalaskmisele viimisel jõuga käed traatköitmeist,purustas tugeva löögiga ühe tapja näoluud ja enne kui jõuti tulistada,hüüdis augu äärelt: "Teie,timukate,üle mõistab rahvas kord kohut.Elagu vaba Eesti! " 3

Kingissepa linna lähedal kaunis Loode tammikus on praegu mälestuskivi pealdisega:"Selles metsas mõrvati saksa fašistide ja nende käsilaste poolt 1941.aastal üle 80 Nõukogude kodaniku."

Aga kui palju on saartel neid kohti,kus saksa fašistide ja nende "omakaitselastest" käsilaste poolt sooritati jubedaid mõrvu süngetel okupatsiooniaastate öödel? Ainüüksi Kingissepa ümbruses olid nendeks paikadeks peale Loode tammiku,Mändjala ja Järve liivaluidete ja Roomassaare "Kullimäe" veel Kudjapea surnuaia mets,edasi Viidumäe nõlvad,Kaarma linnus,Põri männik...

---

1 Aleksander METSA käsikirjaline mälestuskirjutis.SIA KRK materjalidest.
2 "Kommunismiehitaja" nr.134,12.novembril 1966.
3 V.RIIS, Saared jätkavad võitlust.

Partei ja nõukogude aparaadi juhtivaist töötajatest, peale illegaalse parteikomitee ja partisanistaabi juhtkonna hukkumise, millest on juttu järgnevatel lehekülgedel eraldi, mõrvati maakonna täitevkomitee aseesimees Aleksander Ingalt, kes reedeti 1941.a. sügisel Kandla külas, Kuressaare linna täitevkomitee esimees Hermann Sannik, maakonna täitevkomitee osakonnajuhatajad Viktor Üksti, Vassili Leiner, Ain Saaret, Vladimir Sepp, Boris Leiner.[1] Hukkusid peaaegu kõikide valdade täitevkomiteede esimehed, enamus esimeeste asetäitjaist, kõik miilitsatöötajad, nende hulgas kartmatud operatiivtöötajad Bernhard Koost, Albert Kuusk, Sergei Lääts.

Fašistid tabasid ka ELKNÜ Saaremaa komitee töötajad. I sekretär Mihkel Paja astus "omakaitsemeestega" tulevahetusse.[2] Ta lasti maha Loode metsas koos arvestussektori juhataja Edgar Vergiga, kes oli võidelnud hävituspataljoni ridades. Maakonnakomitee instruktor A.Kipper istus kogu okupatsiooni aja vanglas ja [illegible]ene Eesti NSV vabastamist 18.septembril 1944.aastal mõrvati Kose metsas. Samas hukati ka komsomoli maakonnakomitee liige H.Heinväli. Pedagoogidest hukati Osvalt Ingalt, Aksel Sarv, Eugen Tarkpea, Juulia Lääts, Jakob Laul, Mihail Mikk jt.[3]

Kuressaare lossi kagupoolsele eelbastionile 1945.aastal ümbermaetute ühishauale püstitatud monumendil on dolomiiti raiutud üle 2oo fašismiohvri nimed.

Kuressaare "omakaitse" kompanii aruande kohaselt ainuüksi ajavahemikul 17.septembrist 1941.

---

1 "Kommunismiehitaja" nr.134,12.novembril 1966.

2 A.Tasa, Saaremaa Saksa fašistliku okupatsiooni aastail, lk.98,"Saaremaa",1958.

3 A.Tasa, Saaremaa Saksa fašistliku okupatsiooni aastail, lk.98

aastast kuni 1.jaanuarini 1942.aastal korraldati "omakaitse" liikmete poolt 98 haarangut, 24 läbiotsimist ja arreteerisid 453 punaarmeelast ja 294 kohalikku elanikku.[1]

Üldse mõrvati okupatsiooni perioodil Saaremaal saksa fašistide ning nende "omakaitselastest" käsilaste poolt vähemalt 7ooo inimest.[2]

Okupatsiooniaegne ajaleht "Meie Maa" 3o.oktoobril 1941.aastal avaldas okupantide manitsuse ja hoiatuse: "Eestlased, ärge unustage, sõjavangidega ühendusse astumine keelatud!"[3]

Vaatamata sakslaste poolt kehtestatud repressioonidele ja surmaohule varjasid paljud patrioodid kohalike elanike hulgast nõukogude sõjamehi, varustasid neid toidu ja tsiviilriietusega. Samuti püüti eluga riskeerides toimetada toitaineid okastraadistatud sõjavangilaagrisse.

Kaks nõukogude naist - Alidia ja Ludmilla Poobused Sõrvest varjasid kogu okupatsiooniaja jooksul oma elu ohtu pannes, 34.inseneripataljoni sapöörirühma komandöri leitnant G.A.Jegorõtšovi.[4]

Grupp saarlasi Randvere ja Kiratsi küladest ning Kingissepa linnas varjasid kuni 1944.aasta vabastamislahinguteni Nõukogude Armee leitnanti Nikolai Saviljovi. "Saksa nuhid said kuidagi teada punaarmeelase varjamisest. Algas metsik jaht, rida inimesi tapeti süüdistatuna punaväelase-kommunisti varjamises, kuid ikka leidus inimesi, kes enne kinnivõtjate ilmumist andsid talle uue

---

1 "Kommunismiehitaja" № 134,12.novembril 1966.

2 SM fond,s.-ü. 7746.

3 "Meie Maa", 3o.oktoobril 1941.

4 J.TŠERNOV,Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari,lk.7o.

varjupaiga. 1944.aasta kevadel viibis ta Oskar Kaldi juures Kiratsi külas."[1] Vabastamislahingute ajal 1944.aasta oktoobris sai leitnant Saviljov juhuslikust kuulist surma.

Kihelkonna külanõukogus Latika talus elutsev Aleksandra Grib varjas ja ravis saarte õhukaitsestaabi ohvitseri kapten Mihhail Morkovkinit kuni 2o.detsembrini 1941.aastal, kus see avastati saksa patrulli poolt ja saadeti Valga sõjavangide laagrisse.[2]

1941.aasta sügisel toodi Kuressaare pargiäärsetesse majadesse ligi 3oo haiget ja haavatut nõukogude sõjameest. Kaassõjavangide eest tuli hoolitseda endisel kohaliku mereväehospitali ülemal meditsiinteenistuse majoril Vassili Bondarenkol. Sakslased andsid vangide jaoks kuni 18o g leiba päevas ja sedagi mitte alati. Tänu kohaliku töölise korstnapühkija Riidu Truu ja sanitari Helmi Puparti abile, varustati haigeid-haavatuid täiendavalt toiduainetega, sööginõude ja soojade esemetega.[3]

Ka mitmed taluperemehed , kasutades sõjavange oma majapidamises põllutöödel, kohtlesid neid inimlikult, toitsid korralikult, mistõttu paljudel õnnestus jääda ellu ja hiljem kirjateel tänavad abi ja päästmise eest.

Näiteks sõjavang Vassili Novikov 1942-1943. aastail viibis Anton Rebase majapidamises Kuressaare lähedal. Kirjas Anton Rebasele ja ta abikaasale Ellenile Novikov märgib:"Olen teile kõige

---

1 Albert KALDi (Rapla rajoonist) kiri Suure Isamaasõja ajaloo Kingissepa rajoonikomisjonile 3.aprillil 1966.

2 Kapten M.Markovkinil önnestus 8.septembil 1942 pögeneda vangilaagrist ja minna läbi rinde.Hiljem ta sõjaaee läks läbi Poola Berliinini.

3 "Kommunismiehitaja" № 111,17.septembril 1966. "Kommunismiehitaja" № 114,24.septembrist 1966.

eest väga tänulik ja usun, et tulevikus ei jää teile võlglaseks. Nägemiseni!"[1]

On hulgaliselt näiteid Saaremaa elanikkonna heatahtlikust ja sageli ennastsalgavast suhtumisest sõjavangidesse ja hiljem 1944.aastal nn. "sõjapõgenikesse" - tegelikult Pihkva, Leningradi ja Kalinini oblasti okupeeritud küladest väljaaetud ja Saaremaale küüditatud nõukogude kodanikesse ,enamasti naistesse ja lastesse. Sellises rõhutatud sõbralikkuses ja hoolitsemises väljendus ka omamoodi protest saksa okupantide ja nende kohalike käsilaste ülbuse vastu.

Kingissepa rajooni Tumala algkooli okupatsiooniaegne juhataja V.Pukk meenutab oma mälestuskirjutuses, et 1944.a. veebruaris organiseeriti maakonna haridusosakonna korraldusel Tumala algkooli ruumes nn. "sõjapõgenike" laager 12o inimesest. Laagri varustamine toiduainetega tehti ülesandeks kohalikele elanikele. Kui sundnormide tasumisest püüti igati kõrvale hoida, siis siin toodi toiduained tõrkumata kohale ja rohkem kui määratud oli. Küla naispere abistas toiduvalmistamisel. Kui laagris puhkes plekiline soetõbi, ei osutatud maakonna arstide poolt mingit abi, põetamist organiseeris omal käel meditsiinõde Elisabet Vetto, keda abistasid kooliõpetajad, kes aga ka ise haigestusid. Suurte pingustega pandi haigusele piir. Püüdliku põetamise tulemusena suri 12o inimesest vaid 12. Kui 27. oktoobril 1944.a. pärast Saaremaa vabanemist laagri asukad hakkasid kodukohta tagasi sõitma, kujunes ärasaatmine meeldejäävaks vastastikuse rõõmu- ja tänupeoks.[2]

---

[1] Anton Mihkli p. REBASE.toimik,1.21.Kingissepa Rajooni TSN Täitevkomitee arhiiv.

[2] "Kommunismiehitaja" № 149,17.detsembril 1966.

Nõukogude inimeste patriotism ja veendumus, et okupatsiooniperiood on ajutine, avaldus ka selles, et paljud saarlased matsid langenud punaarmeelasi, eriti neid, kes hukkusid võideldes väikestes gruppides või üksikult ülekaaluka vaenlase vastu, säilitasid nende dokumente ja andmeid langemise üksikasjade ja matusepaiga kohta. Saksa okupatsiooni lõppedes andsid need teated ja dokumendid üle nõukogude võimu organeile või sõjaväe esindajaile.

Näiteks väljavõte ühest niisugusest kirjast: "...1941.aasta sügisel elasime Pöide külanõukogus Ranna külas Rautsi talus. Saksa sõjavägi liikus edasi. Eelmisel päeval meie õues viibinud punaväelane oli kadakate sees varjudes vintpüssist tulistanud sakslasi ja langes saksa kuulipilduja valangu läbi. Ema võttis tal taskust dokumendid ja omaste pildid ja peitis kodus ära. Tolle punaväelase nimi oli Igor Vojeikin Leningradi oblastist. Varsti mu ema Ksenja Verlin arreteeriti ja viibis saksa vangilaagris 14 kuud. Punaväelase haud asub Rautsi talu karjamaal. Noor mänd ja väikesed kadakad, mis ta hauda ehivad, on suureks sirgunud ..."[1]

Näeme, et nagu mujalgi Eesti okupeeritud aladel, niinka Saaremaal asusid saksa fašistlikud anastajad ellu rakendama generaalplaanis "Ost" kavandatud üritusi, millest üheks esimeseks oli hitlerlastele ebasoovitavate elementide - sõjaväe juhtkonna ja isikkoosseisu, kommunistide, kommunistlike noorte, nõukogude aktivistide, progressiivse intelligentsi, "mitteaarialaste" ja nende perekonnaliikmete - hukkamine või füüsilise ja moraalse vastupanuvõime

---

1 Elvi SÜNTERI kiri Suure Isamaasõja ajaloo Kingissepa rajoonikomisjonile.

hävitamine ebainimliku režiimiga kinnipidamiskohtades.

Ka Saaremaal püüti mandri-Eestist värvatud ja ka kohapeal leitud käsilastest-rahvareeturitest moodustatud "Omakaitse" abiga anda veristele arveteõiendamisele esialgu "kohalike elanike stihilise protestiväljenduse" iseloomu.

Nõukogude patrioodid saarte töörahva hulgast, vaatamata kehtestatud veristele repressioonidele ja surmaohule, paljudel juhtudel varjasid okupantide eest ja abistasid nõukogude aktiviste, nõukogude sõjamehi, osutasid kaasabi ja väljendasid oma poolehoidu sõjavangidele ja Peipsitagustest piirkondadest Saaremaale "sõjapõgenike laagrisse" küüditatud nõukogude kodanikke.

2. "Kohaliku omavalitsuse" ja fašistlike organisatsioonide tegevus rahvamajanduse, hariduse ja kultuurielu laostamisel

Kuni toimus lahingu tegevus Eesti territooriumil, ei rutanud saksa okupandid tsiviilvalitsemiskorra sisseseadmisega Eestis. Detsembri alguseni 1941.a. valitses siin Saksa nn. sõjaväeline võim, mille eesotsas seisis Põhja-tagala juhataja jalaväekindral von Roques.[1]

Sõjaväevalitsuse peaülesandeiks oli:[2]

1) fašismivastaste tsiviilelanike tapmine;

---

[1] -Minevik ja tänapäev, Tallinn, 1960, lk. 42.

[2] -Saksa fašistlik okupatsioon Eestis, lk. 52.

2) rekvireerimiste ja konfiskeerimiste korraldamine saksa röövarmee toitmiseks ja riietamiseks;
3) maa- ja linnaelanike ajamine küüti ja saksa sõjaväe sundtöödele;
4) varanduste ja kaupade väljavedu Saksamaale.

Saksa sõjaväevõimule kui fašistliku terrori organile Saaremaal on iseloomulik teadaanne okupatsiooniaegses ajalehes "Meie Maa":

"14.novambri õhtul on ühe saksa sõduri vastu Kuressaares korda saadetud mõrvakatse.

Mina teen teatavaks, et kõik poliitilised vangid loetakse pantvangideks ja vastutasuks kordasaadetud kuriteole lasti täna maha lo poliitilist vangi. **Kolonel Mylo, Balti saarte komandant.**"[1]

Saaremaa Koduloomuuseumi ekspositsioonis on koopia saksakeelsest dokumendist, kus on ära toodud ka ööl vastu 15.novembrit 1941.a. maha lastud lo seltsimehe nimed.[2]

Et okupantidel oleks kergem eesti rahvast valitseda, moodustati 21.septembril 1941.a. nn. "Omavalitsus" eesotsas omaaegse vapsi Hjalmar Mäega, kes hakkas kuulekalt tegutsema sakslaste juhtnööride järgi. Detsembri algul 1941.a. saabus Saksamaalt riiginõunik ja SA obergruppenführer Karl Siegmund Litzmann, kellele 6.detsembril kindral von Roques andis üle valitsemise. See oli nn. "saksa tsiviilvalitsuse" alguseks Eestis.[3]

Eesti kindralkomissariaat jaotati 7 piirkonnaks. Lääne- ja Saaremaa piirkonnakomissariks määrati landrat Heino (Manuel) Schröder.[3] Ka landrat Schröderile oleksid sobinud sõnad, et

---

1 "Meie Maa", 15.novembril 1941.
2 SM fond, s.-ü. 7746.
3 - Saksa fašistlik okupatsioon Eestis, lk.45.

"...oma tegevuse algusest peale piirkonnakomissari ametis teostasin ma teadlikult eesti rahva riisumise ja minule allutatud maakondade Saksamaaga ühendamiseks ettevalmistamise poliitikat", nagu tunnistas Nõukogude kohtulaua ees Harju-Järva piirkonnakomissar Boecking.[1]

"Kohaliku omavalitsuse" juhtideks Saaremaal nimetati:maavanemaks endine pangaametnik vaps A.Paas ja Kuressaare linnapeaks koloniaalkaupluse omanik kaitse- ja isamaaliitlane V. Kallas,[2]

Kuna A.Paas autoavarii tõttu ei saanud asuda kohe ametkohale, täitis maavanema kohuseid kuni veebruarini 1942.a. karjerist ja joodik loomaarst A.Koov, kes ka kodanliku Eesti valitsuse ajal oli üksvahe maavanemaks. Maavalitsuse aparaadi komplekteerimisel teenistujatega sokutati tööle sugulasi, valitses korruptsioon, poliitiline nuhkimine, intrigeerimine, lipitsemine isikliku kasusaamise ja karjerismi ajendeil.[3]

---

1 B.Tamm ,Eesti rahva võitlusteest Suures Isamaasõjas, Tallinn 1959., lk.75.

2. Saaremaa, lk.99.

3 Kingissepa Rajooni TSN Täitevkomitee arhiivis on säilinud okupatsiooniaegse maavalitsuse sekretäri Albert ROESI (praegu elab Rootsis) päeviku lehed 1942.a. veebruarist, kus ta muuseas iseloomustab maavanem A.Koovi tööstiili: "Oktoobrikuu 4.päeva hommikul astus asutusse sisse meile kõigile varemailt päevilt tuttav loomaarst Koov, pidas "tere" ütlemise ülearuseks, koukis põuetaskust paberi välja ning lasi suure šestiga lauale laksuda - saime kõik üllatuse osaliseks:meie ees seisis mees, kes oli oma naiseonu Väli, uue omakaitse ülema, poolt määratud maavanemaks.Kõigepealt vabastati vana valitsus.Kohale toodi oma pere poisid palga peale-Koovi onupoeg K.Mölder,Pill,Krull,Oll jt."tuttavad". Kuna proua Koov teenib tõlgina SS-politseis, siis mustatakse tema kaudu Paasi isikut politsei- ja direktooriumite ees ..."

Tegelikult "kohaliku eesti omavalitsuse" organid ei omanud mingisugust iseseisvat võimu. Kõik eeskirjad tulid saksa piirkonnakomissarilt ja nende osa seisis peamiselt selles, et tegid need eeskirjad "maakeeles" rahvale teatavaks.

Tuntud on "Ostlandi" riigikomissari Lohse intervjuu saksa ajakirjanikule, kus ta teatas: "Baltimaade juhtimine kuulub saksa instantsidele. Mis puutub kohalikku omavalitsusse ja administratsiooni, siis on see mingi elanikkonna ergutusvahend... Kõiki elanikkonna nõudeid võtame me arvesse ainult saksa vaatekohast."[1]

Saksa tsiviilvalitsuse ajal jätkus fašistide täielik omavoli maa paljaksröövimisel sakslaste jaoks. Kehtima jäeti kõik "sõjaväevalitsuse"-aegsed korraldused. Juba 9.detsembril 1941. aastal kutsuti kindralkomissar Litzmanni poolt kokku põllumajanduslik nõupidamine, kus arutati, kuidas talurahvalt kõige edukamalt röövida põllumajandussaadusi saksa sõjaväe jaoks.[2]

Põllumajanduse alal likvideeriti peagi kõik uuendused, mis olid läbi viidud nõukogude võimu poolt 194o.a. maareformi korras. Saaremaal hävitati 3o38 uusmaasaaja kohta.[3] Paljud uusmaasaajaist tapeti ära või arreteeriti, teised pidid muutuma sulasteks peremeeste juures või juhutöölisteks. Ent ka hallparuneid ei tunnistanud hitlerlased kohe maa pärisomenikeks, vaid ainult maa ajutisteks kasutajateks. Nad pidid füüreri truualamliku teenimisega näitama oma ustavust Suur-Saksamaale.

---

1 - Saksa fašistlik okupatsioon Eestis, lk.47.
2 - samas, lk.58.
3 -Saaremaa, lk.1o1.

Saare masina-traktorijaam 56 traktoriga ja 15 hobulaenutuspunkti valdades 79 hobusega likvideeriti.[1]

Okupandid laostasid ka põllumajandusliku krediidiühingute võrgu. Rida krediidiühingute esimehi ja juhatuse liikmeid mõrvati, nagu Aleksander Malk, Jaan Tuulik, Aleksander Ustel, Jaan Pull, Juhan Teder jt. Paljud viibisid pikemat aega vangis, nagu Oskar Espal, Villem Ingalt, August Kiik jt.[2]

Aprillis 1942.aastal kehtestati kindralkomissari poolt väljatöötatud määrus põllumajandussaaduste andmise sundnormide ja"talundi põhiraamatu" sisseseadmise kohta.[3]

Kehtestatud sundmüügi normid olid väga suured, eriti kehvtalupidajatele Saaremaa oludes. Näiteks oli 1942/43.a. määratud iga lehma kohta normiks anda keskmiselt 7o kg võid e. 1775 kg 3,5 % rasvasisaldusega piima. Liha tuli anda iga tulundusmaa hektari kohta 18 kg, sellest 12 kg sealiha. Kanamunade aastanorm oli taludel pindalaga 1-1o ha 6o muna hektarilt, üle 5o ha talud pidid iga ha kohta andma vähemalt 24 muna. Lambavilla normiks aastas oli 1 kg villa lambalt.

Suurtaludele kehtestati suhteliselt madalamad normid. Näiteks Pihtla valla müüginormide määramise komisjoni poolt olid 1943/1944.aastateks kinnitatud Kailuka küla Alliku talundile, mille suurus oli 5o,2 ha - talundi põhiraamatu E-1o-33 sissekannete kohaselt järgmised äraand-

---

1 - Saaremaa,lk.1o1.
2 - Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.257.
3 samas,lk-d 61-62.
4 SM fond s.-ü- 7o46. .Saaremaa,lk. 1o1.

mise kogused: teravilja 1o94 kg,kartulit 800 kg heina 210 kg,põhku 469 kg, looma- ja lambaliha 209 kg,sealiha 75 kg,võid 58 kg lehma kohta,21 muna kana pealt ja 2,5 kg villa.1

Aegajalt püüti meelitada põllupidajaid ära andma põllumajandusaadusi üle normi mitmesuguste "hüvituste" eest.Näiteks kuulutas Saare Maavalitsus kohalikus ajalehes 23.juunil 1942.aastal, et"praegu äraantavate iga täis 50 kg kartulite eest saab ostuloa o,25 lt viinale,2,5 kg soolale 1 pakile paberossidele."2

Vallavalitsustele saabus hulgaliselt avaldusi normidest vabastamiseks või täitmise tähtaja pikendamiseks.Kuid vastus oli tavaliselt sama,mis Vassili Roolahele Kaarma vallast Piila külast 1943 aastal:"Saaremaa Põllumajandusameti juhataja otsusel ei saa teie palvet rahuldada."3

Kuna oli teada,et sundnormidest kogutud põllumajandussaadused lähevad Saksa sõjaväe varustamiseks,boikoteerisid saarte talupojad sundnormide tasumist.Saksa kohalik haldusaparaat võttis tarvitusele ranged surveabinõud.

Näiteks karistas Saare-Lääne piirkonnakomissar Lümanda valla Lahetaguse küla elanikku Peeter Lindaud normide mittetasumise eest 4oo-margase rahatrahviga või 20-päevase vangistusega,Adolf Oja Austlast ja Mihkel Virvest Koki külast 300 -margase rahatrahviga või 15-päevase vangistusega.4

Kohalikus ajalehes 1943.aastal ilmunud artiklis "Piimanormide mittetäitjate karistamine rangemaks",öeldakse,et kui senini piirduti mitmesuguste rahatrahvide või mõne lehma lihanormiks

---

1 SM fond,s.-ü. 7o46.
2 " Meie Maa" nr.72,23.juunil 1942.
3 SM fond,s.-ü. 7571,1.3.
4 ORRKA fond R-98,nim. 1,s.-ü. 12,1.1.

määramise teel, siis edaspidi on väljatöötamisel karmid sundabinõud.[1] Eriti kategooriliseks muutusid okupantide nõudmised 1944.aastal,kus aastanormi kohustati täitma juba majandusaasta esimestel kuudel. Näiteks sai 4.veebruaril 1944. aastal Laimjala valla Pihla talu valdaja järgmise lihamüügi teadaande:[2]

"Teie olete kohustatud neljapäeval lo.veebruaril 1944.a. kell 12 oma lihanormi arvel ära andma ühe elus sea Levala vastuvõtupunkti. Arvesse võttes sõjaolukorda peab nimetatud käsk täpselt täidetud saama. Vastuhakkajaid karistatakse sõjaseaduste kohaselt. Vallavanem A.Käo."

Massiliselt rakendati ka sunniabinõusid. Nii teatab "Postimees" 9.veebruaril 1944.a.: "Lääne-Saare piirkonnakomissar karistas jälle rahatrahvi ja vangistusega 13 Saaremaa talupoega, kes oli jätnud kohustuse normide alal täitmata."[3]

1941/42.a. talvel oli sakslastel ja "omavalitsuse" meestel suurimaks aktsiooniks nn."metsatööde lahing". Et metsade laastamine ei kulgenud vajaliku tempoga ja tulemustega, näitab "Meie Maas" 23.juunil 1942.a. toodud artikkel "Suvel tuleb veel valmistada 1,7 miljonit rm küttepuid", mis lõpeb sõnadega: "Kahjuks pole aga käitised ja elanikkond seni teinud küllaldasi pingutusi küttemurede lahendamiseks. Hulk aega on lastud kasutult mööduda ja tööde käik on olnud selleks liiga tagasihoidlik, et senise tempo jätkudes

---

1 "Meie Maa" № 68, 16.juunil 1943.

2 SM fond ,s.-ü. 7580/2.

3 "Postimees" № 15,9.veebruarist 1944.

suudetakse tulevaks talveks vajalikke kütteaine-te koguseid üles töötada.[1]

Metsarikkuste röövlaastamine jätkus ka järg-mistel aastatel, mis tekitas Saaremaa metsadele korvamatu kahju.

Raskeks ja kurnavaks oli talupidajaile küü-dikohustus Saksa sõjaväe vajadusteks. Kõrvale-hoidjad langesid jällegi karistuse alla (trahv 3oo riigimarka või 2o ööpäeva aresti).

Saaremaa kalamajanduses oli saksa okupanti-de tegevusel laostavad tagajärjed.

Kalurite üle mere põgenemise takistamiseks suleti mitmed ranna-alad ja kalastamisalused konfiskeeriti. Kalastuskeeld hõlmas paremaid ka-lastuspiirkondi Saarenaal. Kalureile, kellele anti püügiluba, määrati aasta kohta püügikohus-tused. Püütud kala võis lasta müügile ainult nn. Eesti kalurite keskuse kaudu, mis allus saksa or-ganisatsioonile "Zentralhandelsgesellschaft Ost"[2] Kalahinnad kalureile olid madalad:räime kg 9 penni, ahven 13 penni jne.[3]

Nõukogude kord oli igati soodustanud kalu-riühistute tööd. Saksa okupatsiooniajal kujune-sid kaluriühistud randades organisatsioonideks, mille progressiivset ühistegelikku vaimu okupan-tidel ei õnnestunud murda.[4]

Kalur N.Imanta meenutab:"Normi ma sakslaste ajal ei täitnud, nii palju vaid sai antud kala, et nimekirjas püsida. Sakslaste ajal politsei ajas tihti kalureid taga, aga me siiski oskasi-me kalaga teha, mida tahtsime." [5]

---

1 "Meie Maa" № 72,23.juunil 1942.
2 -Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.238.
3 "Ametlik Teataja" № 9,13.mail 1943.
4 -Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.240.
5 samas.

1943-1944.aastail kui mobilisatsioon välja kuulutati, muutus kalurite põgenemine üle mere massiliseks, vaatamata saksa valvepaatide patrullteenistusele ja Ida-ala admirali ähvardustele.[1]

Okupatsiooni laostavat mõju kalamajandusele iseloomustavad järgmised andmed: 1944.aastal oli kalureil sõudepaate järel ainult 27 % võrreldes sõjaaelse hulgaga,mõrdade arv vähenes üle 6 korra, võrkude ja nootade arv 3 korda.[2]

1941.aasta detsembris hakati sisse seadma kaardisüsteemi toiduainete jaoks. Varustusnormid kohalike elanike jaoks olid tõepoolest näljanormid, kuid ka nende kättesaamine ei olnud ühillegagi kindlustatud. 11.detsembril määrati päevanormiks 285 g leiba, 5o g liha, 14 g rasva ja 14 g muid toiduaineid.[3] Sellise toiduratsiooni kalorite sisaldavus on rohkem kui kolm korda väiksem normist.

Kuressaare linnapea V.Kallase teadaandest 19.juunist 1942.a. toiduainete müügi kohta ilmneb, et lastele lubati müüa nädalas leiba looo g, võid 18o g, samuti 4 muna.[4]

Tööstuskaupade ostmiseks anti linna- ja maaelanikele nn."osturaamatud" (Bezugsbüchlein), kuhu tuli sisse kanda kõik isikule müüdud kaubad.

Nii on Kuressaare elanikul Hilda Männal "osturaamatu" A-265351 kohaselt olnud võimalus osta okupatsiooniaastate kestel kokku üks paar puukingi, presendist töökindad ja savist tuhatoos.

---

1 -Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.241.
2 A.HINT,Kalurite laostumine okupatsiooni ajal. Minevik ja tänapäev,lk.2o8.
3
4 Борьба за Советскую Прибалтику...,lk.255. "Meie Maa",№ 72,23.juunil 1942.

Minni Riisik'ul Valjala vallast on rohkem "õnne" olnud. Tema "bezugsbüchlein" A-316396 näitab, et ajavahemikul augustist 1942 kuni augustini 1944 talle on müüdud: äädikat 1oo g, kölni vett 1oo g, värvi 1 purk, liivapaberit 3 poognat ja 1 paar sukki.[1]

Okupantide käsilastele ja administratiiv-aparaadile jaotati aegajalt lisakaupu. Näiteks premeeriti 1942.a. Saaremaa Lümanda vallavanemat August Laanveret 3oo paberossiga, valla põllumajandusjuhte aga 1oo paberossiga.[2]

Saaremaal suurtööstusettevõtteid ei olnud, mida sakslastel oleks vaja olnud rakendada sõjaliseks toodanguks. Nõukogude võimu ajal natsionaliseeritud ettevõtted, mis tegelesid kohaliku tooraine töötlemisega või teenustöödega elanikele, enamasti tagastati endistele omanikkudele või osaühisustele. Näiteks rahvaettevõttest Sae-, jahu- ja villatööstusest "Edu" sai jälle J.Kahu villavabrik ja saeveski ning H.Adfeldti ja Ko jahuveski, uuesti eksisteeris R.Vessiku limonaaditehas "Salus" jt. erakäitised.[3]

Käsitöölisena töötamisõiguse saamiseks tuli taotleda kohaliku maavalitsuse kaudu nn. Eesti Majanduskoja käsitöösturkonna registrisse kandmist.[4]

Suurt kahju tekitas saksa fašistlik okupatsioon Saaremaa koolielule.

Fašistliku haridusdirektooriumi poolt 3o. septembril 1941.a. väljaantud koolide tegevuse

---

1 SM fond, s.-ü. 7627.

2 - Saaremaa, lk.1o1.

3 "Meie Maa" № 72, 23.juunil 1942.

4 SM fond, s.-ü. 6556, 6557.

korraldamise määruse p.1 kohaselt loeti kehtetuks kõik nõukogude aastal antud koolialased seadused, määrused, juhendid ja õppeprogrammid.[1] Samal ajal taaskehtestati mitmed tagurlikud kodanliku korra koolialased seadused ja korraldused. Koolikohustus taandati 6-le aastale, keskkool kujundati kaheastmeliseks (alam- ja ülemaste, kusjuures üleminek alamastmelt ülemastmele oli seotud takistustega, sest õpilasi soovitati suunata rohkem kutsekoolidesse.[2]

Suurt kahju tegid saksa okupandid koolide hoonete ja varanduste hävitamisega. 1944.a. sügisel lahkudes süütasid nad Saaremaa gümnaasiumi hoone, kus hävis ka väärtuslik 12 tuhande-kõiteline raamatukogu, rikkalik füüsikakabinett ja palju muud vara.[3] Peale selle hävitati Kuressaares veel üks keskkooli hoone, naiskutsekool ja teine algkoolimaja. Maal hävisid Torgu, Lõopõllu, Mäebe koolimajad. Koolide mööblit lõhuti ja veeti laiali.

Õppevahendeist võeti kaasa paremad ja väärtuslikumad esemed, nagu täpsusmõõteriistad, mikroskoobid,optilised riistad, füüsika- ja keemiaõppevahendid, foto-, kino- ja raadioaparaadid, muusikariistad, käsitöö instrumendid jne.

Kooliraamatukogudest kõrvaldati kindralkomissari 1942.a. 25.märtsi määrusega kõik nn. kommunistlik kirjandus, mille tulemusena koolid kaotasid palju väärtkirjandust.[4]

Hitlerlaste ja nende käsilaste poolt mõrvati Saaremaal hulk progressiivseid pedagooge ja kooli-

---

1 - Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.341.
2 - Saaremaa,lk.99.
3 - Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.344.
4 samas,lk.343.

tegelasi,nagu eespool juba märgitud.

Mitmed õpetajad pidid oma progressiivsete vaadete pärast ajutiselt õpetaja ameti maha panema.Näiteks töötas Kuressare Keskkooli matemaatikaõpetaja Aleksei Sepp okupatsiooni ajal öövahina.[1]

Õppe- ja kasvatustöö tingimused okupatsiooniaegseis koolides olid väga rasked.Tegelik õppeaeg oli lühike.Näiteks kestis õppetöö 1942.a. jaanuarist 15.maini,1943/44.õppeaasta aga oktoobrikuu teisest poolest märtsikuuni.

Haridusdirektooriumi korraldusega 8.septembrist 1942.aastal lubati:1)töötada kuni nelja vahetusega ühes koolimajas;2)õppetunni pikkust lühendada kuni 3o minutini; 3)kärpida õppekavu; vähendada tundide arvu;4)korraldada koolitööd klassidele vaheldumisi ülepäeviti.[2]

Keskkoolides kehtestati õppemaks.Näiteks tuli õpilasel Kuressare Tööstuskeskkoolis maksta 2o riigimarka õppeaastas.[3]

Koolitööksja tundideks valmistumise asemel sunniti õpilasi sageli korjama kaltse,konte,puukoort,vanametalli jm. saksa tööstuse jaoks."Rewaler Zeitung" kirjutas 1942.a.,et 79 Saaremaa kooli olevat korjanud 387o2,7 kg kaltse.[4]

Koolist olid okupandid huvitatud kui odava tööjõu värbamise kohast.Haridusministeeriumi korraldusega oli kehtestatud õpilaste ja õpetajate suvine töökohustus.

---

1 - Saaremaa,lk.99.

2 A.VALSINER,Okupandid Eesti kooli laostajatena, "Minevik ja tänapäev ",Tallinn 196o, lk.329.

3 SM fond,s.-ü.7179.

4 Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk5o.

Gümnaasiumi õpilastele,kes vabatahtlikuit olid nõus siirduma Saksamaale riigi töö-teenistusse ja "Eesti leegioni",lubati soodustusi klassitunnistuste ja ka lõputunnituse väljaandmisel.

Koolidesse viidi kohustusliku õppeainena sisse usuõpetus.Kuressare algkooli juhatajaks määrati vaimulik Lepik.Koolide ajalooõpikud olid koostatud aine natsionaalstsialistliku võltskäsitluse vaimus.Ka geograafia raamatud lähtusid rassiteooriast ja ülistasid Suur-Saksamaa majanduslikku ja sõjalist võimsust.Rõhuv enamus õpetajaist ignoreeris vastavaid korraldusi ajaloovõtsimiseks ja passiivse vastupanu korras niisugustest küsimustest mindi lihtsalt vaikides mööda.[1]

Teatavasti moodustasid okupandid Eestis "Omavalitsuse" juurde nn. rahvakasvatustalituse,mille kaudu taheti eesti rahvast ümber kasvatada fašistliku ideoloogia vaimus.Saaremaal juhtis selle "talituse" osakonda keegi Juurikas,kelle tõttu see asutus sai varsti rahva seas nime "juurikakasvatuse talitus" ja sattus üldise pilke alla.[2]

Et varjata oma rahvavastast tegevust,mille sihiks oli eesti noormeeste mobiliseerimine Saksa röövarmeesse,eesti rahvas "totaalselt" paljaks röövida ja eestlasi saksa sunnitöölaagreisse ja töö-teenistusse vedada,asutasid sakslased koos rahvareeturitega mitmesuguseid eesti-kõlalisi organisatsioone,nagu"Eesti Rahva Ühisabi"(ERÜ), noorsoo organisatsioon "Eesti Noored","Eesti Kutsekogud" - Saksa Töörinde(Arbeitsfrondi)agentuur.

---

1 -Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.353. Vestlusest pedagoogide Linda Otsa ja Osvald Saarega.

2 - Saaremaa,lk.99.

ERÜ asutati 11.septembril 1941.aastal saksa okupantide ja endiste vapside nõupidamisel."Eesti Omavalitsuse" juht Mäe oli ERÜ presidendiks, direktoriks-peajuhiks sai sotsiaaldirektor O.Leesment.[1]

Organisatsioon tegeles järgmistel aladel:orniseerimine,majandus,ema ja lapse kaitse,noorsootöö,päästeabi,väljasaadetute otsimine ja tagasitoomine(ZEV),ühiskondlik toitlustamine ja saksa sõjaväekalmistute korrastamine.

ERÜ püüdis kogu maa katta oma ämblikuvõrguga: 14 ringkonnas,35o piirkonnas,3000 rühmkonnas ja 15 tuhandes majakonnas tegutsesid vastavad "juhid". Neist piir-,rühm- ja majakonnajuhid olid"auametilised kaastöölised,kes ERÜ ülesandeid täidavad tasuta,ohvrimeelsest tahtest."[2]ERÜ liikmeks võeti"ausaid ja usaldusväärseid eestlasi,kes oma teenistus- ja ohvrivalmidusega tahavad kaasa aidata ERÜ ülesannete teostamisele." 3

Ka ERÜ Saaremaa ringkonnaamet püüdis organiseerida saare rahva röövimist sakslste ja nende sülaste huvides,mis toimus mitmesuguste"annetuste läbi vabatahtlikkuse alusel".-talveabi,"jõuluohvri", rahakorjanduste,loteriipiletite levitamise ja muude üritustega.Kokku korjati "annetustena" kõike-sooje esemeid,toiduaineid,lauanõusid,kaltse,konte, vanametalli ja -paberit.

Saaremaa Koduloomuuseumi fondis oleva kviitungi nr,3372 kohaselt Kailuka küla elanikult Alviine Allikult on vastu võetud "annetustena" ERÜ-le:

---

1 -Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.163.

2 Võitlusse hävinguga! Kalender 1944,/i.k./, lk.21.

3 samas.

"1 nael valgeid lamba villu, 1 savivaagen, 2 teeklaasi, 2 supitaldrikut, 1 külemet rukkeid."[1]

"ERÜ oli sakslaste ja eesti rahva reeturite organisatsioon, rahva pimestamise vahend, rahva paljaksriisumise vahend, fašistlike ninameeste rikastumise koht, fašistliku propaganda vahend, fašistlike ideede levitaja ja noorsoo mürgitaja pruuni katkuga ja spionaaži arendamise koht Eestis."[2]

Saksa okupatsiooniväed lõhkusid nõukogude aastal demokraatlikel alustel ülesehitatud ametiühingu organisatsioonid, käitiskomiteed saadeti laiali, paljud ametiühingu aktivistid arreteeriti ja mõrvati.

Okupandid asendasid esialgu ametiühingu nimetuse kutseühingu nimetusega, hiljem aga nimetasid kutsekogudeks. Alates 1.maist 1943.a. nimetati kutsekogude "presidendiks" Roman Karro.[3]

Kutsekogudele püüti okupantide poolt anda Saksa Töörinde ilmet. Töörinne teatavasti teostas"tihedas koostöös parteiga klassivõitluse kõrvaldamist, tööliste ja ettevõtjate vastuolude kaotamist. Ta eesmärgiks on ...tõelise rahvusterviku kujundamine."[4]

Kutsekogudel puudus kontakt töölishulkadega. Käitise juhataja poolt määrati nn."käitisvahendaja", kes pidi tööliskküsimusi lahendama käitise juhataja näpunäidetel. Käitiste koosolekuil läbirääkimisi ei lubatud, kuulati ainult administratsiooni instruktsioone ja

---

1 SM fond,s.-ü. 7o32,1.1.

2 -Saksa fasistlik okupatsioon Eestis,lk.169.

3 samas,lk.147.

4 Andmed Suur-Saksa riigist,"1942.aasta rahvakalender",Tallinn 1941,lk.40.

sakslaste "käsen-keelan".

Erilised tööametid toimetasid tööjõu värbamist ja saatmist Saksamaale, sageli sunnitöölaagrisse.

Saaremaal asus "tööamet" Kuressaare lossi hoovimajas, piirkoonnakomissari "residentsi" vastas. Seda juhatas saksalane Gerard. Käitistes oli sisse seatud 54-tunnine töönädal. Töötajad ei näidanud erilist entusiasmi töötada sakslaste heaks, tihti puuduti, saboteeriti tootmist. Kohaliku ajalehe teatel 1943.aasta suvel käisid sonderführer R.Kopf, Eesti Kutsekogude Keskliidu osakonnajuhataja ja tööameti juhataja Gerard Kuressaare tööstusettevõtteis arutamas tööliste massiliste tööluusidega seotud küsimusi. Kuna oli juba 1943.aasta (pärast Stalingradi katastroofi!), ei võetud asja eriti rangelt ja kolmeteistkümnele töölisele määrati ainult rahatrahv.[1]

2.oktoobril 1942.aastal loodi nn.Eesti Noorte Peastaap.[2]

Fašistliku noorsoo-organisatsiooni "Eesti Noored" eesmärgiks oli:"kohustada noori positiivsele kaastööle saksa ja eesti rahva võitlus- ja saatusühtsuse kindlustamisel, neid Euroopa kultuuri eelpostina kaasa tõmmates uue Euroopa ülesehitamisele Adolf Hitleri juhtimisel."[3]

Kindralkomissar Litzmanni ja "Omavalitsuse" juhi Mäe näpunäidetel määrati "Eesti Noorte" organisatsiooni töö põhilisteks suundadeks:

Eesti noorsoo sõjaline ja sportlik kasvatus

---

1 -Saaremaa,lk.1oo.

2 EKPA,fond 4,nim.1, s.-ü. 50,1.57.

3 A.MERI,Kalkunid ja kalkuninoored,Minevik ja tänapäev,lk. 169.

ja osavõtt vastavaist Saksa ida-ala laagrist, noorte rakendamine põllutööteenistusse saksa põllutööteenistuse raames, nn."noorsoovahetus" ja Eesti noorte suhtlus saksa juhtimisel ja saksa järelvalve eesti noorsootöö alal.[1]

"Eesti Noorte" Saaremaa Maleva juhiks oli kulakuvõsu ja kodanluseaegne skaudijuht Elmar Sääsk. Olles välja paistnud püüdliku "omakaitselasena", edutati ta poliitilise politsei assistendiks ja saadeti noortejuhtide kursusele Saksamaale.[2] Tütarlaste juhiks oli endine gaid Maaja Kuus.[3] Organisatsioon, keda pilklikult tema vabariikliku juhi G. Kalkuni järgi kutsuti "Kalkun-jugend", ei olnud populaarne noorsoo hulgas.[4] Maleva juhtkond tegeles peastaabilt saadud ülesannete võimalikult püüdliku elluviimisega, noorte värbamisega mitmesugusesse abiteenistusse, "omakaitse" jõukude ja fašistlike asutuste käsutusse, tööteenistusse Saksamaal ja kohalike kulakute juures, hiljem veel noorte värbamisega "vabatahtlikena" "Eesti Leegioni". (Ka E.Sääsk ise astus "Eesti Leegioni" ridadesse).

"Põllutöö" kohustus-kaarti nr.193", mis oli välja antud Kärla valla Mõnnuste küla noorele Erna Alasele 1943.a., on märgitud, et töökohustuse kehtimapanekul määruse 19.detsembrist 1941. aasta alusel ettekirjutuse saaja on kohustatud 1.V - 1.XII 1943.a. asuma põllumajanduslikele töödele mõnes niisuguses talus, kus valla töö-

---

1 - Minevik ja tänapäev,lk.169.
2 ORRKA arhiiviõiendist.
3 "Eesti Söna" № 113,17.mail 1944.
4 - Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.156.

jõukorralduse komisjoni poolt on lubatud kasutada võõrast tööjõudu. Töötama pidi külvitöödel (1.V-2o.VI) - 25 päeva, heinatöödel (2o.VI - 1.VIII) -21 päeva, lõikustöödel (1.VIII-15.X) 38 päeva, muudel töödel (15.X-1.XII)-23 päeva. Kokku 1o7 päeva.

Kohustuskaart lõpeb hoiatusega, et mittetäitjaid karistatakse 19.dets. 1941.a. määruse kohaselt.[1]

1o.veebruaril 1943.a. avaldatud 12-17.a. õpilaste seaduse kohaselt töökohustusest kõrvalehoidvate noorte vanemaile oli ette nähtud rahatrahv kuni 5oo marka või 4 nädalat aresti.[2]

Ei suutnud saarte maanoori tööteenistuse kasuks häälestada ka kohalikus ajalehes korduvalt rasvases trükis avaldatud "Eesti Noorte maleva" "selgitus":"Arvamine, nagu oleks näiteks talurahval vähem tarvis tööteenistust, kuna ta juba maast madalast tunneb rasket kehalist tööd, on riigitööteenistuse mõiste suhtes täiesti ekslik. Mitte oskus käsitada labidat ja kirgast, vaid rahvussotsialistliku tööajastu ja ühiskondliku töövaimu arendamine on olulisema tähtsusega nii töös kui ka riigitööteenistuses. Meie maanoorsugu vajab eriti seda kasvatust vastukaaluks egoismile ja materialismile. Ja kuna maaoludes ei ole noorsool kehaliseks kasvatuseks, kooli- ja poliitiliseks hariduseks selliseid võimalusi kui linnas, siis on eriti maanoortele kasulik kasvatus riigitööteenistuses."[3]

---

1 SM fond,s.-ü. 7571,1.1.
2 EKPA fond 4,nim. 1,s-ü. 5o,1.2-3 ja 17.
3 "Meie Maa" № 72,23.juunil 1942.

"Kohaliku omavalitsuse" asutused ja mitmesugused eestikõlalised fašistlikud organisatsioonid olid tööriistaks hitlerlastele okupatsioonipoliitika teostamisel, mille eesmärgiks ka Saaremaal oli rahva "totaalne" paljaksriisumine, meeste massiline mobiliseerimine sõjalistesse formeeringutesse, noorte sunnitöö laagreisse ajamine, rahvuskultuuri ja hariduselu laostamine.

Saaremaa töörahva hulgad olid eitavalt meelestatud okupantide röövpoliitika suhtes ja osutasid vastupanu vastavalt võimalustele fašistliku terrori tingimusis saboteerides okupantide korraldusi, viivitades põllumajanduse sundnormide täitmisega, hoidudes kõrvale mobilisatsioonidest ja Saksamaale tööteenistusse saatmise eest.

3. "Vabatahtlike" värbamine okupantide sõjalistesse formeeringutesse ja küüditamine tööorjusesse

On õigusega nenditud, et kõige rängem haav, mille saksa okupandid ja eestlastest fašistid on tekitanud eesti rahvale, on eestlaste väeteenistus mitmesugustes saksa sõjaväeliste formeeringute ja relva-SS leegioni ridades.

Kuna sakslaste edasitung Leningradi suunas 1941.aasta sügisel kulges neile suhteliselt edukalt, siis esialgu ei vajatud eestlasi Saksa armeesse. Ainult võsast väljavalgunud fašistlikest bandiitidest moodustati vahi- ja politseipataljone, "omakaitse" üksusi, "jahikomandosid".

Ent juba 1942.aasta suvel tõuseb sakslastel teravalt esile vajadus reservide järele rindel.

Otsustatakse luua Balti rahvastest SS-väeüksusi, esialgu vabatahtlikkuse printsiibil.

28.augustil 1942.a. avaldati Litzmanni käskkiri, et "Hitleri loal luuakse Eesti Leegion."[1] Juba 6.oktoobril 1942.aastal lahkus esimene SS-leegioni üksus okupeeritud Poolas asuvasse õppelaagrisse.

1943.aasta lõpus oli Neveli rindeossa üle viidud terve Eesti SS-brigaad. Pataljon "Narva" võitles SS-diviisi "Viking" koosseisus ja hävis 12.augustil 1943.a. peaaegu täielikult Harkovi all. Leningradi rinde tagalas tegutses 658.Idapataljon aferist A.Rebase juhtimisel. Kõigi väeosade eesotsas seisis 1943.aasta oktoobrist Eesti kodanliku armee kolonel, nüüdne SS-oberführer, Soodla "Eesti väeosade kindralinspektorina."[2]

1942.aasta algul kasutati Saaremaal polit-seisse ja "omakaitsesse" astunud kodanlikke natsionaliste, ärimeeste ja suurtalunike poegi, endisi kaitseliitlasi ja kodanliku armee allohvitsere "vabatahtlikena" ja saadeti allüksusena 36.kaitse(politsei)-pataljoni koosseisu (formeeriti Tartus aprillis 1942.a.). See pataljon tegutses hauptmann Gierhake tegelikul juhatusel Novogrudeki ja Stalino piirkonnas partisanide vastu.[3] Novembris 1942.aastal saadeti pataljon Stalingradi lähistele, kus suurem osa pataljoni koosseisust kuulsusetult hukkus.[4]

2.aprillil 1943.aastal saadeti kõigisse Saaremaa valdadesse telefonogramm:

"Eesti Omavalitsuse juhi korraldusega 22. märtsist 1943.a. on igale ohvitserile ja alloh-

---

1 EKPA,fond 4,nim.1,s.-ü.50,l.17.
2 -Saksa fašistlik okupatsioon Eestis,lk.139.
3 samas,lk.55.
4 EKPA ,fond 4,nim.1,s.-ü.9,l.52.

vitserile tehtud kohustuseks vanusele vaatamata astuda Eesti Leegioni vabatahtlike ridadesse..."[1]

Reservohvitsere oli Saaremaale jäänud suhteliselt vähe (saarlaste andmeil 1,6 % arvel olnuist), kuna nad olid 1o.augustil 1941.aastal astunud Punaarmee koosseisu. Aga ka noormeeste kutsumine sunniviisil sõjaväkke "vabatahtlike" sildi all ei kulgenud tagajärjekalt. Seda näitab kas või "Eesti omavalitsuse" sisedirektori Oskar Angeluse kiri nr.893 17.juunist 1943.a. Saaremaa maavanemale.[2] Siit selgub, et Lümanda vallas on registreerimispunktis ilmumata jäänud 8 "vabatahtlikku", s.h. Endel Arukäe, Heldur Kaar, Benno Mälk, Aleksei Anger jt. Kõiki neid kohustatakse range karistuse ähvardusel ilmuma 3o.juuniks uuesti registreerimispunktidesse.

Kirjas manitseb Oskar Angelus:"meil kõigil tuleb tegelikult ja mitte ainult sõnadega kaasa aidata bolševismi võitmisel kas tööga või relvaga, vaatamata sellele, et viimasel ajal bolševike poolt energiliselt ette võetud kihutustöö seda keelab."[3]

1943.aastal muudeti teenistus "Omakaitses" kohustuslikuks kõigile 17-45-aastastele meestele.[4] Sama aasta sügisel kuulutati välja 1925.a. sündinud noormeeste mobilisatsioon, 1944.aasta algul aga üldmobilisatsioon. Saaremaa metsadesse valgus mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid. Var-

---

1 -Saaremaa,lk.1o2.
2 samas,lk.1o3.
3 samas.
4 L.BARKOV,Mörvarid ei pääse karistusest,lk.83.

juti ka punkrites, elumajade, küünide, kivivarede all, meresaarekestel ja laidudel jm.[1] Paljud kasutasid võimalust põgeneda üle mere Rootsi. Okupatsiooni ajal lahkusid Rootsi ka Ruhnu saarel elanud rootslased koos perekondadega, kokku üle 2oo inimese.

Eriti massiline oli kalurite põgenemine aastail 1943-1944 Saaremaa läänerannikult.

Esines juhtumeid, et vanemad, mitte enam mobilisatsioonialised kalurid andsid kala tasuta nooremaile suurte kalanormide täitmiseks, et päästa neid mobilisatsioonist.[2]

Mitmel pool esines avaliku vastupanu juhtumeid, kus mobilisatsioonialised mehed grupiliselt keeldusid mobilisatsiooni käskude vastuvõtmise kohta allkirja andmast.

Kirjast Atla küla vanemale nähtub, et Lümanda valla Atla küla kuueteistkümnest mobilisatsiooni käsu ealisest mehest andsid allkirjad ainult 3 meest. Ülejäänud 13 keeldusid allkirja andmast, nende hulgas Ferdinand Teller, Oskar Heinmets, August Kolk jt.[3]

Okupatsiooniaegses ajakirjanduses on 1944. aastal palju üleskutseid ja hoiatusi sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaile, teateid surmanuhtlustest tabatute kohta.

"Meie Maa" 5.augustil 1944.aastal meenutab "romantilist 1941.aastat, kus metsas tegutsesid "õilsad metsavennad". Praegu olevat aga metsas "bolševistlikud langevarjurid, rindest läbi pugenud punased partisanid, käputäis eesti

---

1 Vassili KANNU (Muhust) kiri Suure Isamaasöja-ajaloo Kingissepa rajoonikomisjonile, 23.aprillil 1966.

2 - Minevik ja tänapäev, lk.2o4.

3 - Saaremaa, lk.1o4.

oma kommuniste, väejooksikud ja kahjuks ka eestlasi, kes mobilisatsioonist kõrvalehoidmiseks on pagenud metsa."1

Eesti NSV territooriumi vabastamine Nõukogude Armee väeosade poolt edenes edukalt. Saartele saabus purustatud saksa väeosade riismeid ja põgenikke mandri-Eestist, peamiselt sakslastega koostöötanuid,kulakuid ja ärimehi. Levitati provakatsioonilisi hirmujutte repressioonidest, mis ootavat eestlasi Nõukogude Armee poolt.

Kui enamus saarte elanikke vaatas kannatlikult ja lootusrikkalt mandri-Eesti poole, kust oli saabumas vabadus, siis leidus ka paljusid ausaid saarlasi, kes fašistliku propaganda mõjul jätsid oma kodusaare ja põgenesid üle mere.

Senini ei ole kindlaks tehtud täpset saarlaste arvu, keda sakslastel õnnestus "vabatahtlikena" värvata ja sundmobilisatsiooniga saata saksa sõjaväkke ega ka rindel tapetute, vigastatute, teadmata kadunute, sakslastega lõpuni kaasaläinute, samuti tööteenistusse värvatutest kodumaale naasmata jäänute hulga kohta. Need arvud ulatuvad kindlasti mitme tuhande inimeseni.

4. Põrandaaluse parteikomitee ja partisanistaabi tegevusest

Lõpliku ülesande ja juhendid parteitöö ja partisanitegevuse korraldamiseks juhuks, kui Saaremaa okupeeritakse sakslaste poolt, sai partei Saaremaa maakonnakomitee esimene sekretär Aleksander Mui isiklikult Tallinnas EKP Keskkomitees 1941.aasta augustikuu teisel poolel.2

---

1 "Meie Maa" №85,5.augustil 1944.

2 V.RIIS,Kolmandat teed ei ole,lk.217.

Illegaalse parteikomitee koosseisu kuulusid Aleksander Mui, Aleksander Kuul ja Vassili Riis.

Partisanistaabi ülemaks määrati miilitsaülem Johannes Mets; partisanistaapi kuulusid esialgselt veel Johan Ellam, Sergei Lääts ja Aleksander Ingalt, hiljem ka Saaremaale komandeeritud EKP Harjumaakonna komitee esimene sekretär Karl Toming.[1]

Valdadesse moodustati kolmeliikmelised partisanistaabid valla parteialgorganisatsioonide sekretäridest, miilitsavolinikest, komsomoliorganisatsioonide sekretäridest ja valla täitevkomitee töötajaist seltsimeeste isiklikke omadusi ja võimeid arvestades, Nii staapidele kui ka ülejäänud aktiivile anti edasi EKP Keskkomitee korraldus: kaevuge maasse![2]

Illegaalsesse propagandakeskusesse määrati parteikomitee osakonna juhataja Ksenja Ellam, kommunistlike noorte töö eest vastutavaks tehtud Verner Vaga ja ajalehe "Saarte Hääl" toimetaja Julius Pea. Neile langes ülesandeks hoolitseda saarte okupeerimise korral naiste ja noorte hulgas töötamise ning põrandaaluste väljaannete paljundamise eest. Metsadesse olid rajatud vastavad baasid - väljaehitatud koopad ja koondatud mõningad materiaalsed varud.

Illegaalse parteikomitee asukohaks valiti "Kilemäed" Saaremaa keskosas.[3] Pamma "Kooljamägedes" asetses propagandakeskuse koobas, kus oli ka trükikoda käsipaljundusseadmega.

---

1 V.RIIS,Kolmandat teed ei ole,lk.231.
2 samas,lk.219.
3 samas,lk-d. 220-221.

Partisanistaabi koobas asus Kärlas. Ka valdades organiseeriti partisanistaabid partei ja nõukogude aktivistidest. J.Mets leppis nendega kokku sidepidamiseks põrandaaluseis tingimusis.

Saaremaa illegaalse parteikomitee ja partisanistaabi ühine nõupidamine toimus 1941.aasta novembri esimesel poolel Kärla metsas, partisanistaabile kuuluvas koopas.

Nõupidamisest võtsid osa parteikomitee liikmed Aleksander Kuul ja Vassili Riis, partisanistaabi ülem Johannes Mets, staabi liikmed Johan Ellam ja Sergei Lääts ning Pöide partisaniüksuse juurde arvatud Vassili Oll.[1]

Osavõtjad arutasid kujunenud olukorda ja püüdsid pooleteisekuuliste kogemuste alusel teha kokkuvõtet ja välja töötada otstarbekas taktika.

Okupeeritud Saaremaal valitsevast seisukorrast andis ülevaate J.Mets. Selgus, et Kärla valla nõukogude ja parteiaktiiv oli hävitatud juba esimeste okupatsiooni nädalate jooksul. Mahalaskmised olid kõikjal massilised. Partisanistaap oli püüdnud kontakti luua naabervaldade partisanistaapidega ja Kuressaarega. Sidepidajad aga olid arreteeritud, metsakoopad rüüstatud, valdade partisanistaapidega side katkenud.

Nõupidamisest osavõtnuile sai selgeks, et Tallinnast ettekirjutatud võitlustaktika, mille kohaselt valla partisanistaapidel tuli koondada valla aktiiv löögirusikaks, maakonna staap aga oleks pidanud need üksused omakorda koguma

---

[1] V.RIIS ,Mööda jäljetuid radu,"Rahvatasujad", teine raamat,Tallinn 1965,lk.52

ülesaaremaaliseks malevaks - osutus vääraks.[1] Õige ei olnud ka aktiivi varjumine metsas koobastes. Oleks tulnud ette valmistada konspiratiivkorterite võrk.

Nõupidamine arvas vajalikuks kõigepealt abistada allesjäänud seltsimehi põranda alla minekul ja konspiratiivkorterite võrgu loomisel. Otsustati elanikkonna hulgas arendada selgitustööd, tõsta usku võidu paratamatusse, õhutada passiivset ja aktiivset vastupanu okupantidele ja nende käsilastele. Lendlehtede paljundamiseks soovitati viivitamatult tööle rakendada põrandaalune trükikoda. Lepiti kokku, et järgmine nõupidamine peaks toimuma 1942.aasta varasuvel, jällegi Kärlas, kus tehtaks kokkuvõtteid ja kavandataks uued ülesanded. Määrati kindlaks vajalikud kohtumispaigad, sidemehed, samuti punkrid ja panipaigad, kuhu pidi toimetatama põrandaalused väljaanded. Samuti rajati Kärla metsadesse mitu revolvripadrunite peidupaika juhuks, kui partisanistaabi koobas peaks avastatama.

Lähem tegevusplaan lähtus eeldusest, et Pöide piirkonnas on veel alles jäänud aktiivi. J.Ellam ja V.Oll pidid siirduma Pöidele, A.Kuul ja V. Riis aga suunduma partei maakonnakomitee asupaika Kilemägedesse, kus loodeti kohtuda esimese sekretäri Aleksander Muiga.

Anijalas sattusid nõupidamiselt lahkujad "omakaitse" patrullile, kuid tekkinud tulevahetuse ajal suudeti siiski haardest välja murda.

---

1 -Rahvatasujad, teine raamat, lk.53.

Tegelikult pärast sõjalise tegevuse lõppemist Saaremaal partisanivõitlust organiseerida ei õnnestunud.

Peagi avastati ja rüüstati ettevalmistatud keskuste ja peidikute asukohad, juhtivad seltsimehed kas hukkusid võitluses või mõrvati.

Aleksander Mui reedeti. Ta varjas end Pöidel Sopi vabadikumaja lakas.26.oktoobril 1941.a. haarangule tulnute pihta tühjendas Mui relva.[1] Alt toast avasid mõrvarid automaatidest tule läbi lae, kuni kuuliaukudest hakkas verd tilkuma. NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi poolt autasustati A.Muid postuumselt Isamaasõja I järgu ordeniga.

Partisanistaabi ülem J.Mets avastati Kärlal lumele jäänud jälgedest.[2] Haarangul sai ta surmavalt haavata ja suri 9.jaanuaril 1942.aastal Kuressaare haiglas.

Kauem õnnestus varjuda Pöide ümbruses Aleksander Kuulil ja Johan Ellamil, kellele kohalikud elanikud püüdsid osutada kõikvõimalikku abi - neid varustati toiduainete, jalatsite ja talveriietusega. Alalisse korterisse ei olnud võimalik peatuma jääda pidevate haarangute ning läbiotsimiste tõttu. Varjupaikadena kasutati koopaid Rangla ja Koigi rabades. Külmadel talveöödel korraldas neile võimaluse ööbida Sihi talus Ekateriina Tiitma, lahkudes ise aegajalt öösek kodust õe poole.[3]

Vastutavate partei ja nõukogude töötajate Kuuli ja Ellami okupeeritud aladele jäämise ja kohaloleku fakt ise, samuti Kuuli ja Ellami äär-

---

1 "Kommunismiehitaja" № 1o3,2.septembril 1958.
2 -Rahvavabasujad,teine raamat,lk.6o.
3 samas.

miselt rahulik, enesekindel käitumine kohtumisel kohalike elanikega, nende vankumatu usk, et fašistlik Saksamaa purustatakse ja üleskutse - okupantidele mitte midagi anda - julgustasid elanikkonda, sisendasid lootust ning õhutasid vastupanuvaimu.[1]

Sakslastele ei jäänud märkamata, et elanikkonnas kasvab passiivne vastupanu - sundnormikohustusi keelduti täitmast, soojade riietusesemete, värvilise metalli kogumise ja muud "aktsioonid" andsid üha vähem tulemusi. Mõisteti hästi, kes niisuguste meeleolude levitamise taga seisid. Kuna "kammimised" ja läbiotsimised oodatud tulemusi ei andnud, asuti gestaapo kohapealsete salaagentide üha aktiivsemale värbamisele. Ühel neist, omaaegsel Tumala mõisa asunikul, endisel "vabadussõjalasel" Johan Kiideril läks korda avastada 1942.a. maikuus Rangla rabas Ellami ja Kuuli asupaiku. Sissepiirajate mitmesajapealise jõugu tulest sai Kuul otsekohe surma, Ellam aga surmavalt haavata. Viimast jõudu kokku võttes sülitas Ellam ülekuulamisele tulnud politseinikule näkku.[2]

Partisanistaabi liikme, Harjumaa parteikomitee esimese sekretäri Karl Tomingu tegevusest pärast Saaremaa okupeerimist ja hukkumisest jutustab oma mälestustes ohvitser V.Harlamov, rannakaitse suurtükiväe ülem, kes pärast kindlustatud rajooni juhtkonna lahkumist täitis ko-

---

1 -Rahvatasujad,teine raamat,lk.62.

2 samas,lk.64.

mandandi kohuseid.1

Grupil punaarmeelastel ohvitseride V.Harlamovi ja I. Frolovi juhtimisel, teejuhi-kohaliku elaniku, endise sõjaväe-ehitusvalitsuse brigadiri Arnold Sepa kaasabil õnnestus 5.oktoobril sakslaste piirangust välja murda ja liikuda põhja suunas, eesmärgiga jõuda Kesk-Saaremaale vaenlase tagalasse. Reas kokkupõrgetes sakslastega grupis olnud võitlejad langesid. Harlamov ja Frolov varjusid metsas, kuni A.Sepa abiga õnnestus jõuda Mõntu läheduses asuva nõukogude patrioodi J. Vapperi Kausama tallu, kus varjas ka Toming. Esialgu elati koos metsas muldonnis, A.Sepp ja endine sõjaväehospidali meditsinõde Minna Koel varustasid neid soojade riiete, toidu ja medikamentidega, informeerisid olukorrast ja meeleolust maal, teatasid usaldusväärseist inimestest, samuti fašistidega kaasajooksikuist. Grupp valmistas põhjalikult eelseisvaks tegutsemiseks.

1941.aasta 23.detsembril märkas üks "omakaitselastest" juhuslikult talus K.Tomingat.2 Haarangul tekkinud tulevahetusel sai Toming surma, appirutanud ohvitseridel läks korda revolvritule kattel saabuvas hämaruses varjuda jälitajate eest metsas. Kuna haavatud Frolovi olukord muutus metsas eluohtlikuks, oldi sunnitud paluma peavarju ühes talus, kus nad raskelt haigetena sattusid vangi ning hiljem elasid läbi mitme vangilaagri piinad.3

---

1 В.ХАРЛАМОВ, Слава наша, Моонзунд, "Советская Эстония" № 64, 13.марта 1967.

2 Anna VAPPER, Karl Toming varjas end meil, SIA EVK mälestuskirjutis.

3 "Советская Эстония" № 64, 13.марта 1967.

"Propagandakeskusest" K.Ellam ja V.Vaga mõrvati Pöidel Põri männikus.[1]

Ainukesena suutis end okupatsiooni lõpuni varjata Valjala kirikukülas Marie Peedile kuuluvas Mäe vabadikumajas illegaalse parteikomitee liige Vassili Riis, kes üksinda ei olnud suuteline organiseerima Saaremaal laiemat vastupanuliikumist.[2]

Praktika näitas,et Saaremaa looduslikes tingimustes ja fašistide poolt loodud terrorirežiimi olukorras,kus maa oli üle ujutatud saksa sõjaväegedest,ettekirjutatud võitlustaktika - luua juhtivad põrandaalused keskused metsakoobastes,kust korraldada partisanide koondamist ülemaakonnaliseks löögivõimeliseks malevaks - ei õigustanud.On põhjust arvata,et põrandaaluste juhtivate seltsimeeste peidupaikade avastamist Saaremaal kergendas fašistidele ka K.Säre reetmine.[3]

Huvipakkuvad on andmed Saaremaal saksa okupatsiooni ajal tegutsenud armeekommunisti Heinrich Hod'i võitlusest,kuigi ei ole kindlaks tehtud,kas ta oli seotud põrandaaluse parteikomitee seltsimeestega.[4]

Heinrich Israeli poeg Hod (sündinud 1921 a.a) pärines Odessast,kus ta lõpetas saksa õppekeelega 38.keskkooli ja nooremate aviospetsialistide kooli.1941.aastal teenis ta ajateenijana nõukogude

---

1 V.RIIS,Kolmandat teed ei ole,lk.267.
2 samas,lk. 276-278.
3 -Rahvatasujad.Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest,Esimene raamat,Tallinn 1963,. lk.21.
4 H.Hodi tegevuse kirjeldamisel on kasutatud andmeid H.ALTERI uurimusest "Kes te olete, Heinrich Goldate?",avaldatud ajalehes "Kommunismiehitaja",nr.nr. 54-57, 9-15.mail 1965, ja isiklikke vestlusi asjaosalistega.

merelennuväe üksuses (71.õhutranspordi grupis) nooremseersandina. Oli ÜK(b)P liikmekandidaat.

1941.aasta septembris,kui oli ilmne,et Saaremaa sakslaste ülekaalukate jõudude poolt varem või hiljem okupeeritakse,sai Heinrich Hod väeosa luureohvitserilt ülesande jääda luurajana sakslaste tagalasse okupeeritud Saaremaal. Talle vormistati dokumendid Heinrich Goldate nimele,sakslasele Badeni asundusest Lõuna-Ukrainast.[1]

Mõni nädal enne sakslaste sissetungi Saaremaale H.Hod-Goldate esines volga-sakslasena, desertöörina Nõukogude armeest ja palus peatumisluba Kärlal,Kiriku külas Liis Lõbu majapidamises. Kui sakslased jõudsid Kärlale,läks Heinrich neile vastu kui "armsaile suguvendadele" ja võitis kiiresti sakslaste usalduse,kuna ta oli intelligentne,valdas perfektselt saksa keelt ja ka eesti keele oli ära õppinud sedavõrd,et võis tegutseda tõlgina.Peagi võeti H.Goldate tööle Kärla eriotstarbelisele lennuväljale tehnikuna.

On teada,et mitmed Kärlalt õhku tõusnud lennukid ei naasnud baasidesse,kuna hukkusid mootoririkke tõttu mere kohal.Kui 1942.aastal hukkus ka Berliinist asjaolusid selgitama saadetud SS-lasest kõrgem ülemus Saksa õhujõudude peakorterist,hakati kahtlustama Hod-Goldatest diversioonis,kuna ka tema oli viibinud lennuki ettevalmistamisel ja ülevaatusel lennuks.Kuigi süütõendeid ei leitud, saadeti Hod-Goldate Sõrve tööle.

Heinrich Hod oli salajases usalduslikus vahekorras mitme kohaliku elanikuga,nagu kommunistlik

---

1 Mihkel SAARLAIU (Kingissepa) isiklike mälestuste põhjal suulises vestluses.

noor Ainò Ulm,kellele ta jõudis enne Sõrve minekut näidata oma peidetud dokumentide asukohad ja teatas,et ta olevat tõepoolest ette valmistanud sakslaste lennukite mootoririkkeid.

Kasutades ära mitmesuguseid tutvusi kõrgemate okupatsiooniaegsete ametnikega,läks korda grupil seltsimeestel H.Hod 1942.aasta suve lõpul Kärlasse tagasi tuua,kus ta sai tööd Liisa Vahtramäe talus,kui usaldusväärsem sõjaväng.

H.Hod hakkas sidemeid looma nõukogulikult meelestatud kohalike elanikega,näiteks hukkunud parteikomitee sekretäri A.Mui abikaasa Elda Mui(kes ise oli tagalasse evakueeritud) vanematega - Aleksander ja Miina Ohakaga,okupantide vanglast vabanenud Krummide perekonnaga jt. Eriti sõbrunes ta Sulev Põldmaaga,noormehega Kärlast.Kõiki üllatas Hodi üksikasjaline informeeritus rahvusvahelisest olukorrast ja tema erakordne huvi mitmesuguste andmete kogumise vastu.

Aino Ulmi andmeil 1942.aasta lõpul,Kärla "omakaitse" poolt tapetud nelja nõukogude komandöri [1] hukkamise aastapäeval,H.Hod koos S.Põldmaaga valmistas vallamaja seinale plakati "Mõrvarid,tasumistund läheneb!"

Omakaitsemeestel tekkis kahtlus,et Goldate ei ole see,kellena ta esineb ja Hod kutsuti korduvalt ülekuulamistele gestaposse,kuid Hod-Goldate lõi

---

[1] Need olid:32.õhutõrje divisjoni komandör major Novikov,staabiülem kapten Tsezenkov,komissar kapten Furman ja parteiorganisaator Ptuškin. Hukkamise ajal 1941.a.lõpul oli H.Hod viibinud sakslaste juures tõlgina ja hiljem teatas hukatute nimed A.Ulmile,kes 1945.aastal sedlest informeeris nõukogude julgeoleku organeid. SM fond,s.-ü.7746.

kõik süüdistused julgelt ja argumenteeritult tagasi.

A.Ulm ja teised teavad,et Hod oma salapärastel öistel sõitudel jalgrattal või hobusega jäi ära tavaliselt mitmeks tunniks.Kus ta käis,mida tegi ta tegi sel ajal,ei ole teada.

1943.aasta märtsis Goldate viidi taas gestaposse ülekuulamisele ja määrati siis Karja kodumajanduskooli töölisekks saksameelse koolijuhataja Lisette Biskorbi järelevalve alla.Ka siin jätkus Heinrichi salapärane tegevus ja varsti leidis ta usaldusväärse abistaja sidepidamises Kärlaga - Herta Jakobsoni.

1944.aasta märtsis-aprillis,kui okupandid nõudsid talupoegadelt täiendavate normide täitmist, ilmus Anijala külas mitme talu seinale vihulehesuurune käsikirjaline lendleheke üleskutsega : "Talupojad,ärge andke okupantidele vilja! Peatselt tuleb meie võit!" Oletatakse,et need lendlehed koostasid ja levitasid H.Hod ja S.Põldmaa.

1944.aasta mai kuus L.Biskorbi nõudmisel viidi Hod Kuressaare ja suleti vanglasse.Valve all viidi ta aegajalt tööle Roomassaare sadamasse.

Sõbrad kavandasid hulljulgeid plaane H.Hodi vabastamiseks,kuid need jäid teostamata,kuna S.Põldmaa oli saanud ühe sellise katse ajal surmavalt haavata.[1]

Heinrich Hodi ülekuulamisest onteada vähe. Kaasvangide teatel teda piinati ja mõnitati,kuid ta ei reetnud sõpru ega teatanud midagi oma tegevusest,Augustis 1944.aastal lasti ta maha Järve liivaluidetel. 1945.aasta mais maeti ta põrm koos paljude fašismi ohvritega vennashauda Kuressaare lossi raveliinil.

---

1 SM fond, s.-ü. 7746.

Heinrich Hodi tegevuse kohta on andmed saadud teda tundnud inimeste jutustuste, mälestuste ja oletuste põhjal.[1] Allikdokumente Hodi luureülesannete ja sidemete kohta vastavate Nõukogude Armee organitega ei ole õnnestunud avastada. Seetõttu tuleb H. Hodi-Goldate ja temaga sidemeis olnud inimeste tegevuse uurimist jätkata.

5. Partisanide luuregrupi nr.528 ("Leo") tegevus Saaremaal sakslaste tagalas

11.septembril 1944.aastal maandus langevarjudel Saaremaale Haeska soo piirkonda Eesti Partisaniliikumise staabi luuregrupp nr.528-"Leo" - koosseisus:grupi komandör seersant Hugo Priske, komandöri abi - luuraja Aleksander Jõgi ja radist-šifreerija Edmund Jürgenson.[2] (vt. lisa-skeem nr.2!).

Grupi ülesandeiks oli: hankida andmeid Saaremaal asuvate sõjaväeosade paigutuse, numeratsiooni, koosseisu ja sõjalaste objektide, lennuväljade, merebaaside, kindlustuste ja ladude kohta; kontrollida laevade liiklust sadamais; pidevalt valgustada sõjalist ja poliitilist olukorda Saaremaal, koguda informatsiooni

---

1 Saaremaa Koduloomuuseumi ja ajalehe"Kommunismiehitaja" kodu-uurijail on teada 21 inimest,kes tundsid H.Hodi,nende hulgas kaasteenija Nõukogude lennuväes Nikita Žadoroznöi, kes talle andis soovituse partei liikmekandidaadiks astumisel,samuti Aino Ulm,Aino Rauts, Mihkel Saarlaid,Maria ja Nikolai Krummid,Luise Löbu,Teodor Löuk ,Herta ja Aleksander Jakobsonid ja teised.

2 EKPA,fond 4,nim.1,s.-ü.127,l.29.

rahva meeleoludest ja vastupanust okupatsioonivõimudele; organiseerida gruppe diversiooniaktide teostamiseks; Punaarmee üleminekul pealetungil ENSV territooriumil ja Saaremaal aktiviseerida grupi tegevust ja kõikide vahenditega tekitada taanduvale vastasele maksimaalselt kahju.[1]

Kõik gruppi kuulunud partisanid maandusid õnnelikult. Kuna H.Priske vanemad elasid Saaremaal, siis sai tema vanemate kodu Kaarmal grupi esialgseks peatuspaigaks. H.Priske ema Adele Priske abistas sidepidajana luureagentuuri ja kaastööliste värbamisel. Peagi hakkasid väärtuslikke andmeid tooma Albert Rüütel,[2] Aleksander Õunapuu, Boris Jupaševski. Gruppi astusid veel Bernhard Varik ja ta abikaasa Elsbet, kelle B.Varik oli julge rünnakuga vabastanud vangilaagrist.[3]

"Leo" grupi radist E.Jürgenson teatas regulaarselt partisaniliikumise staabi väärtuslikke luureandmeid sakslaste vägede ja relvade paiknemise, liikumise, sadamate ja laevade kursseerimise kohta jne.[4]

Grupp organiseeris EKP Keskkomitee lendlehtede ja Nõukogude Inform-büroo teadete paljundamise ja levitamise elanikkonna hulgas üldtiraažiga kuni looo eksemplari.[5]

---

1 EKPA,fond 4,nim.1,s.-ü. 127,l.2.

2 R.LUMI,Tasujad, Tallinn 1967,lk.231.

3 " Советская Эстония" № 69,24.Марта 1967.

4 EKPA,fond 4,nim.1,s.-ü.127,l-d 32-33.

5 samas,l.29.

Luuregrupi poolt antud andmeid kasutati Nõukogude Armee väejuhatuse poolt lennuväerünnakute organiseerimisel sakslaste koondumiskohtadesse ja sõjalistele objektidele. Luureandmed abistasid väejuhatust ka dessandi ettevalmistamisel ja teostamisel Muhu- ja Saaremaale.[1]

Luurajad organiseerisid saksa sõjaväest deserteerunud eestlastest 4o-mehelise partisanisalga. Salk oli hästi relvastatud. Salgaga tulid kaasa ka Saksamaale küüditamise eest põgenenud tütarlapsed Leili Toompalu Tartust, Tiiu Sutt Põltsamaalt ja Olvi Meer Tallinnast,[2] kes oskuslikult tegutsesid luureandmete ja muu informatsiooni hankimisel.[3] Partisanisalk sooritas rea diversiooni-akte ja pidas maha mitu väiksemat lahingut taanduvatest saksa vägedest hälbinud sõdurite gruppidega ja karistussalklastega.[4]

7.oktoobril 1944.aastal luuregrupp ühines Saaremaale saabunud Nõukogude Armee esimeste väeüksustega, osa võitlejaid jätkas lahinguteed Nõukogude Armee koosseisus teejuhtidena.

Eesti Partisaniliikumise staabi luureosakonna poolt anti luuregrupi nr.528 tegevusele kõrge hinnang: luuregrupp osutas suurt abi pealetungiva Nõukogude Armee vägedele Saaremaa vallutamisel. Grupi trofeed:3 8o-mm miinipildujat;

---

1 EKPA,fond 4,nim.1,s.-ü. 127,1.29.

2 L.MAAKER(TOOMPALU),Karmidel võitluspäevadel, "Kommunismiehitaja" №58,22.mail 1965.

3 EKPA,fond 4,nim.1,s.-ü. 76,1.4.

4 EKPA,fond 4,nim.1,s.-ü. 127,1.29.

5 käsikuulipildujat, 2oo granaati, 15 tankitõrje rusikat, 4o vintpüssi, 1o tuhat padrunit, 2 veoautot, 1 sõiduauto ja 3 jalgratast.[1]

1944.aasta märtsikuust kuni Muhu vabastamiseni sama aasta septembri lõpus varjasid end Muhus ka Punalipulise Baltimere Laevastiku Mereluure ülesandel Tallinna sadamas informatsiooni kogumisega ja luurekeskusele edasiandmisega alates 1943.aastast tegelnud radist-luuraja Eduard Jaus ja tema informaator Mercedes-Angela Eidse-Jaus, kes pärast 9.märtsi pommitamist olid ilma jäänud võimalusest luurekeskusega raadio teel ühendusse astuda.[2]

Stiihilise aktiivse vastupanuvõitluse näiteks Saaremaal on Mustjala valla mehe Bernhard Variku tegevus enne seda, kui ta astus "Leo" grupi koosseisu 1944.aasta septembris.

Varik kuulus 1941.aastal kommunistlikku noorsooühingusse ja võitles sakslaste vastu hävituspataljoni koosseisus.[3] 1941.a. sügisel langes ta fašistide kätte vangi ja saadeti Viljandi vangilaagrisse. Kuu aja pärast pääses mees süütõendite puudumisel Saaremaale tagasi ja elas oma kodutalus Tuiu külas. 1943.a. sügisel sõitis ta koos 9 seltsimehega väikeses kaluripaadis Rootsi, kus viibis kuus kuud ühes eestlaste laagris. Seal oli võimalus kuulata Nõukogude Eesti raadiosaateid Leningradist. 1944.a.

---

1 EKPA ,fond 4,nim.1,s.-ü. 127,l.29.

2 E.JAUS,Mälestuskilde,"Rahvatæujad",teine raamat, lk.136.

3 -Saaremaa,lk.1o3.

kevadel otsustas ta tagasi pöörduda Saaremaale. Vahepeal olid sakslased arreteerinud tema naise Elsbeti, kes oli 1941.a. samuti kommunistlik noor.

Saaremaale illegaalselt tagasi tulnud, läks B.Varik koos 17 ümbruskonna noormehega, kes varjusid mobilisatsiooni eest, metsa. Hangiti relvi ja toimus mitu tulevahetust okupantide ja "omakaitselastega". Sooritati ka diversiooni-akte - Kingissepa-Võhma-Hiiumaa telefoniliin purustati 4oo m ulatuses. Võhma laost, kuhu okupandid olid kokku vedanud talupoegade sundnormi vilja, kõrvaldati 8 kotti ja jaotati kehvikutele.[1]

Salk sooritas rünnaku ka vangilaagrile, lasti maha rahvareetur-vangivalvur ja päästeti 6 naist, nende hulgas ka Elsbet Varik.[2]

Rohkem andmeid rajooni ajalookomisjonil praegu ei ole partisanitegevuse või patriootide gruppide relvastatud kokkupõrgete kohta hitlerlastega saksa fašistliku okupatsiooni perioodil Saaremaal.

---

1 SM fond, s.-ü. 7746.

2 "Советская Эстония" № 69, 24. марта 1967.

III p e a t ü k k

LÜHIÜLEVAADE SAAREMAA VABASTAMISEST FAŠISTLIKUST OKUPATSIOONIST 1944.AASTAL

Leningradi rinde väed ja Punalipulise Baltimere Laevastiku koondised vabastasid Eesti NSV mandriosa Saksa vägedest 26.septembriks 1944.aastal.

Oli ilmne, et fašistlik väejuhatus omistab Lääne-Eesti saartele suurt strateegilist tähtsust, sest sealt on võimalik kontrollida kogu Riia lahte. Saarte enda käes hoidmine kergendas vastasel ka Nõukogude laevastiku blokeerimist Soome lahes.

Saarte kaitsmise tähtsust kriipsutas alla Baltimere saarte Saksa sõjakomandant kindralleitnant Schirmer oma läkituses 19.septembril 1944.aastal:"...Nõukogude Vene armee alustas uuesti pealetungi suurte jõududega. Siin,Eesti saartel, oleme valmis vaenlasele vastu astuma. Saksa ülemjuhatusel on küllalt jõudu Baltimere saarte kaitsmiseks..."[1]

Fašistliku armee juhatus alustas kiirustades saarte kindlustamistöid, kusjuures otsusta-

ti teha peamisi jõupingutusi Saaremaa enda käes hoidmiseks. Väikeste saarte garnisonidele oli antud käsk Nõukogude Armee rünnakute puhul taanduda Saaremaale.

1944.a. septembri lõpul asusid Lääne-Eesti saartel Saksa fašistliku armee 2o. ja 3oo.diviisiriismed ning nn.J. Pitka brigaadi salgad, samuti kuni 1o divisjoni suurtükiväge. Septembris

[1] -Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus Suures Isamaasõjas,1941-45,T allinn 1949,lk.2o4.

koondas vastane siia ka 23. ja 218.jalaväediviisi väeosi ja rea materjalosata jäänud suurtükiväe üksusi, kellel tuli võidelda jalaväelastena.[1]

Sakslaste Lääne-Eesti saarestiku garnisoni suurus ulatus seega kuni 14ooo meheni, sellest asus vähemalt 12ooo meest operatsiooni alguses Saaremaal. Väegrupeeringut toetasid veel sõjalaevastik (sealhulgas ligi 2o suurt laeva)ning Kurmaal ja Saaremaal baseeruvad lennuväeüksused.[2]

Saarte ranniku dessandivastase kaitse inseneerialasel sisustamisel ehitas vastane välikindlustuste tüüpi tugipunkte ning suurtükkide ja miinipildujate tulepositsioone. Sakslaste sõjalaevad jätkasid Läänemere põhjaosa ja Soome lahe kurgu mineerimist.

Nõukogude Liidu relvastatud jõudude ülemjuhatus andis juba EEsti NSV mandriosa vabastamise lahingute käigus Leningradi rinde vägedele ja Baltimere Sõjalaevastikule ülesande asuda kohe pärast Läänemere rannikule jõudmist Lääne-Eesti saarestiku vabastamisele.

Leningradi rinde vägede juhataja Nõukogude Liidu marssal L.A.Govorovi plaani kohaselt tuli kõigepealt vabastada Muhu- ja Hiiumaa, koondada saartele vajalikud dessantjõud ja rünnata mõlemalt saarelt korraga Saaremaal paiknevat sakslaste garnisoni. Operatsioon tuli teostada kii-

---

1 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas, Tallinn 1962,lk.176.

2 В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный...,lк.268.

resti, võimaldamata vastasel toibuda ja kindlat kaitset organiseerida.[1]

Lääne-Eesti saarestiku vabastamine tehti Leningradi rinde väejuhatuse poolt ülesandeks 1o9.laskurkorpusele (komandör kindralleitnant J. Alferov) ja 8. Eesti laskurkorpusele (komandör kindralleitnant L.Pärn). Merelt pidid toetama Baltimere sõjalaevastik ja õhujõud.[2]

Keeruka miiniolukorra tõttu sõjalaevastikul oli võimalik eraldada dessantoperatsiooni toetuseks ainult kergeid laevu:55 torpeedokaatrit, 13 vahikaatrit, 8 soomuskaatrit ja 4o saatelaeva (tendrit). Nende juhtimiseks loodi spetsiaalne staap eesotsas kontradmiral I.G Svjatoviga.[3]

Sõjaajaloolased jaotavad Lääne-Eesti saarestiku vabastamise pealetungi operatsiooni 1944. aastal kolme etappi.

Muhumaa vabastamine kuulub operatsiooni I etappi (28.september-4.oktoober;

II etapi ajal vabastati Saaremaa Sõrve poolsaareni (5.oktoober-9.oktoober);

III etapil toimusid lahingud Sõrve poolsaarel (1o.oktoober-24.novembr).

27.septembri õhtuks 8. Eesti Laskurkorpuse väeosad koondusid Lihula, Hanila ja Virtsu rajooni ning alustasid ettevalmistusi Suure väina forsseerimiseks.[4] Suure väina forsseerimine esi-

---

[1] В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный...,lк.295.

[2] P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.177.

[3] В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный...,lк.297.

[4] - Vabastamislahingutes, Tallinn 1966,lk.164.

meses eŝelonis tehti ülesandeks 925.laskurpolgule (komandör polkovnik H.Virit, asetäitja poliitalal alampolkovnik A.Palm). Polgus alustati kohe vastavaid ettevalmistustöid nii sõjalisel kui ka parteipoliitilisel alal.

Sapöörid asusid taastama sadamakaid. Kohapeal leiduvast ehitusmaterjalist asuti valmistama parvi suurtükkide, tankide ja muu kaalukama sõjatehnika ületoimetamiseks.

Parteipoliitilisest tööst, mida tehti enne väina forsseerimist annab ülevaate korpuse komandöri asetäitja poliitalal polkovnik A.Pusta oma raamatus.[1]

Kui korpusekomandörilt oli saadud käsk väina forsseerimiseks, kutsus polgukomandöri asetäitja poliitalal A.Palm kokku parteiaktiivi, tegi teatavaks lahinguülesande ja selgitas 8 km laiuse väina forsseerimise võimalikke raskusi. Parteiaktiiv tutvus põhjalikult eesseisva dessantoperatsiooni plaaniga ja täpsustas veel kord parteilaste ja kommunistlike noorte paigutust. Korraldati partei- ja komsomolikoosolekuid. Vastuvõetud uutele parteiliikmetele, liikmekandidaatidele anti pidulikult üle partei-ja komsomolipiletid. Koostati saarlastele määratud lendleht.

Kaluripaadiga läkski Virtsust Muhusse luuretkele grupp vabatahtlikke, eesotsas seersant Pukiga. Kaks Virtsu kalurit võtsid paadi juhtimise enda peale. 28.septembril kell 2.3o paiku

---

[1] A.PUSTA,P.IZMESTJEV,Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, Tallinn 1964,lk.1o2-1o3.

maabus luuregrupp vaenlasele märkamatult Muhus Lalli küla rajoonis. Luurajad tõid kaasa väärtuslikke andmeid.[1]

29.septembril 249.laskurdiviisi luuregrupp seersant E.Palmiste juhtimisel tegi kindlaks, et Muhus asus kaitsel vastase 23.jalaväediviisi 67.jalaväerügemendi 1.pataljon umbes 4oo-mehelises koosseisus, garnisoni asukohaga Hellamaal. 29.septembri jooksul tõi vastane Saaremaalt Muhusse sama rügemendi teise pataljoni, suurendades seega siinset garnisoni 7oo meheni.[2]

Luureandmeist järeldus, et vaenlase Muhu garnison on väikesearvuline, viivitada dessandiga aga ei tohi, sest vastane toob juurde täiendavaid jõude.

Olukorda õigesti hinnates otsustas väejuhatus alustada 249.laskurdiviisi Muhumaale saatmist niipea, kui Vormsi saare vabastamiselt tagasipöördunud torpeedokaatrid Rohuküläst Virtsu jõuavad.

29.septembri õhtuks oli Virtsu sadamasse koondunud 12 torpeedokaatrit divisjonist ja 96. amfiibautot.[3]

Õhtuvidevikus asuti 925.laskurpolgu 1.pataljoni kaatreile laadima ja kell 19.15 asus esimene ešelon teele.[4] Sama polgu teised allüksused paigutati 8.armee insenerväeosade amfiibautodele. Suurtükiväeosad ja kaardiväe miinipildujad alustasid Virtsust rünnaku ettevalmis-

---

1 A.FELDMAN, Koduteel, Tallinn 1964, lk.252.
2 P.LARIN, Eesti Laskurkorpus..., lk.179.
3 -Vabastamislahingutes, lk.258.
4 L.PÄRN, Söjakeerises. Mälestusi, Tallinn 1968, lk.146.

tamist, koondades oma tulelöögi peamiselt Kuivastu piirkonda. Kaatrid koos dessandiga ületasid Suure väina 2o minutiga.

Kui dessant lähenes Kuivastu sadamale,avas vaenlane kaatreile tugeva suurtüki-, miinipilduja ja kuulipilduja tule. Esimestena jõudsid maabumiskohta mereväe leitnantide Samurajevi ja Gazini kaatrid.[1]

Esimeselt kaatrilt hüppasid sadamasillale polgu agitaator F.Sepp ja luurerühma komandör leitnant G. Soo, kes viisid mehed rünnakule, esimestena tungisid Kuivastusse ja lõid seal platsdarmi. Siin hävitas kommunistlik noor Nikolai Matjašin oma kergekuulipilduja tulega vaenlase kahuri meeskonna ja kindlustas terve fašistliku suurtükipatarei hõivamise.[2]

Esimeste dessantide hulgas oli ka leitnant Albert Repsoni juhtimisel olev rühm. Kartmatu ohvitser viis oma sõdurid julgelt rünnakule vaenlase positsioonidele ja vaatamata, et ta sai lahingus haavata mõlemast käest, ei lahkunud võitlusväljalt ja juhtis oma rühma seni, kuni Muhu saar oli täielikult vabastatud.[3]

Nikolai Matjašinile, Albert Repsonile ja Eduard Tähele omistas NSVL Ülemnõukogu Presiidium seadlusega 24.märtsist 1945.aastal Nõukogude Liidu kangelase aunimetuse.[4]

---

1 - Vabastamislahingutes,lk.26o.

2 F.SEPP,41.Kaardiväe Eesti Tallinna Laskurkorpuse lahinguteest,Tallinn 1967,lk. 33.

3 A.PÄHKLIMÄGI,Julgete päralt on võit,Tallinn 1966, lk. 24.

4 A.Feldman,Koduteel,lk.253.

29.oktoobril kella 21.oo paiku jõudis 925. laskurpolgu 1.pataljon kapten A.Petrovi juhtimisel Kuivastu küla rajooni, olles hõivanud 3 km laiuse ja 2 km sügavuse platsdarmi ja asus arendama pealetungi piki Kuivastu-Hellamaa maanteed. Hellamaa ja Muhu külade juures püüdsid sakslased avaldada tõsisemat vastupanu, kuid see murti peagi.

3o.septembri keskpäeval jõudsid 249.laskurdiviisi väeosad Orissaare tammi juurde, ent seda käigult vallutada ei õnnestunud. Tamm oli mitmes kohas õhku lastud ja hoiti tugeva suurtüki- ja miinipildujatule all.[1]

3o.septembri õhtuks oli Muhumaa vaenlastest vaba.[2] Vangi oli võetud üle 2oo vastase sõduri.[3]

Suure väina forsseerimise ja Muhu vabastamise puhul saksa anastajaist korpuse isikkoosseisule saadetud EK(b)P Keskkomitee tervituses öeldakse:"...Teid tervitab ja tänab oma vabastamise eest kogu eesti rahvas.

Koondame kõik oma jõud ja hävitame saksa okupantide viimsed jäänused ENSV territooriumil - Saaremaal! Teie hoop olgu purustav! Ükski nurjatu frits ei pea pääsema Eesti saartelt!"[4]

Saaremaa vabastamiseks ettenähtud dessantvägede peajõuks oli 8.Eesti Laskurkorpus ja dessantvägede ülemaks määrati korpuse komandör kindralleitnant L.Pärn.[5]

---

1 A.FELDMAN,Koduteel,lk.253.

2 L.PÄRN,Söjakeerises,lk. 147.

3 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.18o.

4 -Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus...,lk.212.

5 В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный...,lк.3I2.

Väikse väina dessandi ettevalmistamine oli eelmiselt keerukam, sest Väikese väina forsseerimisel polnud madala veeseisu tõttu võimalik kasutada kaatreid, kitsas tamm oli neljast kohast purustatud, mineeritud ja hoiti fašistide poolt pidevalt suurtükiväe tule all.

Korpuse luure tegi kindlaks, et Saaremaa idarannikul asusid kaitsel vastase 23.jalaväediviisi osad koos merejalaväepataljoniga "Ostland". Jalaväele oli toetuseks tugev suurtükivägi.[1]

3. ja 4.oktoobril toimus dessantväeosades vilgas igakülgne ettevalmistus forsseerimiseks.

921.laskurpolgu staabiülem polkovnik P.Liitoja oma mälestuskirjutises jutustab ettevalmistustest Väikese väina forsseerimiseks. "Arvan, et Väikese väina forsseerimine oli meie polgule kõige keerukamaks ja raskemaks lahinguülesandeks Suures Isamaasõjas. Staabil tuli operatsioon iseseisvalt planeerida ja samal ajal organiseerida lahinguväljaõpet allüksustes."[2]

5.oktoobril kell 3.oo alustasid Väikese väina ületamist Muhumaalt 249. ja 7.diviiside luuregrupid, kes maandusid Saaremaal. Tund aega pärast luuregruppide väljumist alustasid väina ületamist esimese ešeloni pataljonid:921.polgu 2.pataljon (komandör major B. Ploom)- eesmärgiga jõuda maale Maasi ordulinnuse varemete juures ja hõivata Maasi mõis; 917.polgu 3.pataljon(komandör kapten V.Klassman), lõuna pool väina tam-

---

1 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.183.

2 P.LIITOJA,Põhjaliku ettevalmistuse vili,"Vabastamislahingutes",lk.278.

mi ja 3oo.polgu 2.pataljon (komandör kapten E. Ströhm) - välja jõuda Ula-Talila rajoonis.[1]

Kell 5.2o alustas suurtükivägi koos kaardiväe miinipildujatega ettevalmistustult. Esimese ešeloni pataljonid jõudsid kella 6.3o paiku Saaremaale ettenähtud kohtades.

131.laskurdiviisi 593. ja 743.polkude võitlejad asusid Nõukogude Liidu kangelase kaardiväe 3.järgu kapteni Gumanenko ja 3.järgu kapteni Kožužko üksuste torpeedokaatreile Rohuküla sadamas 4.oktoobril. 482.laskurpolk aga asus Orjaku sadamas Hiiumaal laevadele. 5.oktoobril kell 6.2o paiku maabus 131.laskurdiviisi dessant Saaremaal Paramaja pangal ja hakkas edu arendama piki Saaremaa põhjarannikut Leisi suunas.[2]

Saarte vabastamise dessantoperatsioonide läbiviimisel näitasid üles kõrget lahingmeisterlikkust ja kangelaslikkust Baltimere laevastiku meremehed, kes vaenlase turmtule all toimetasid maale laskurüksused. Neist kolmele:Aleksander Obuhovile, Pavel Tšalovile ja Ivan Larinile omistati Nõukogude Liidu kangelase kõrge nimetus.[3]

Suurt julgust ja mehisust lahinguis ilmutasid ka lennueskadrilli "Tasuja" lendurid.[4]

Ordulinnuse varemeil ja Maasi mõisas avaldas vastane 92.laskurpolgu võitlejaile eriti raevukat vastupanu, kuid see ületati ja ründajad hõivasid ettenähtud objektid. Siinseis võitlusis paistsid välja erilise vaprusega 921.polgu 6.roodu

---

1 - Vabastamislahingutes,Tallinn 1966,lk.165.

2 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.184.

3 Н.СМИРНОВ,Матросы защищают Родину,Москва 1962, lk. 238.

4 F.SEPP,41.Kaardiväe ...,lk.33.

komandör kapten Tetlov, seersant Gulbin,komsorg Rohila ja 3.roodu sanitar muhulane M.Toom jt.[1]

Kell 7.oo 917.laskurpolgu võitlejad hõivasid tammi Muhu- ja Saaremaa vahel, avades seega võimaluse järeleveoks kuivamaa teed mööda. Kohe asusid kapten Kanguri sapöörid tammi parandama, kuna vaenlane oli tammi õhku lasknud kolmest kohast kuni 2o m pikkuselt ja 2 m sügavuselt, neljandas koguni 7ox2 m ulatuses.[2] Taastamistööd toimusid vaenlase intensiivse suurtüki ja miinipilduja tule all. Siin töötasid erilise surmapõlgusega sapöörid kapten Kitsel, leitnant J.Kippak, võitlejad Jakobson,Luht, Maurus jt.

Esmaabi andmisel haavatud sapööridele töötas kohusetruult meditsiinteenistuse nooremleitnant Valentina Kikkas, kuni ise sai surmavalt haavata.[3]

5.oktoobri õhtuks oli tamm korda seatud liiklemiseks iga liiki transportvahendile. 921. laskurpolk võttis enda alla Roobaka mõisa ja Võlupe kõrtsi teesõlme. Samapäeva õhtuks 917. laskurpolk jõudis Saikla-Pöide-Kahutsi joonele, 925.laskurpolk aga Orissaarde.

3oo.laskurpolgu 2.pataljon kapten E.Ströhmi juhtimisel maabus 5.oktoobri hommikul Saaremaal ja ületanud vaenlase tugeva vastupanu vallutas kell 8.oo Ula-Talila ja Kanissaare. 3oo.laskurpolgu 5.roodu rühmakomandör kommunistlik noor August Allik forsseeris oma rühmaga 5.oktoobril esimesena polgust Väikese väina ja juhtis oskus-

---

1 - Vabastamislahingutes,lk.281.

2 J.KIPPAK,Sapöörid lähevad esimestena,"Kommunismiehitaja" № 138,22.novembril 1964.

3 F.SEPP,41.Kaardiväe ...,lk.33.

likult rühma Saaremaale saatmist. Kohanud Uuemõisa-Kõrkvere teel vaenlase viiest autost koosnevat sõjaväelaste kolonni, avas nende pihta lähedalt ootamatult tule ja hävitas mitukümmend vastast. Saanud haavata rinda ja lõuga, juhtis Allik roodu lahingut kuni teiste allüksuste kohalesaabumiseni.NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 24.märtsist 1945.a. anti August Allikale Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[1]

7.laskurdiviisi 27.polk (komandör alampolkovnik N. Trankmann) tuli üle Väikese väina juba tammi kaudu. 3oo.laskurpolk lõi taganema Kõrkvere suunast rünnakule tõusnud saksa merajalaväepataljoni ja viis lõpule Murja poolsaare puhastamise vastasest.

354.laskurpolk, keda oli esialgu kavatsetud saata Rohukülast dessantkaatreil Kõiguste lahte, jäeti 7.laskurdiviisi reservi.

131.laskurdiviisi väeosad jõudsid 5.oktoobril kell 2o.oo Leisi-Koikla mõisa joonele.[2]

6.oktoobri jooksul püüdsid sakslased avaldada meeleheitlikku vastupanu Leisi-Pahna jõe joonel, tõustes korduvalt lennuväe toetusel vasturünnakule, kuid 8.Eesti Laskurkorpuse väeosad jätkasid edasitungi. 249.laskurdiviisi väeosad purustasid vastase väeüksused Viira, Karjamõisa, Räägi, Otsa rajoonis, lõikasid läbi Triigi-Kuressaare maantee ja osa jõududega liiguti piki maanteed Kuressaare suunas.[3]

---

1 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus..., lk.192.
2 samas,lk.184.
3 samas,lk.185.

7.diviisi väeosad,paisanud tagasi sakslaste 531.maakaitsepataljoni vasturünnaku,ületasid 6.oktoobril kell 19.3o Pahna jõe.[1]

300.polk vabastas Valjala,Kiriku ja Jõrsi külad. Kuressare vabastamiseks moodustatud mobiilne eelsalk major O.Andrejevi juhtimisel jätkas forsseeritud marssi linna suunas.Kangru-selja- Uue-Lõve juures kohtas eelsalk vaenlase visa vastupanu ja oli sunnitud peatuma.Korduvalt tegid vasturünnakuid mitmesugused fasistide segaüksused,sealhugas ka nn.vlassovlased. Neid toetasid sõjalaevade raskesuurtükid.Eelsalga komandör saatis vastase seljataha luurepiilkonna tema asetuse ja relvade paigutuse kindlaks tegemiseks.Ülesande täitnud luurajate tagasitõmbumise katmisel 27.polgu kuulipildur jefreitor Herbert Kaleviste surematu kangelasteo.[2] Haavatuna jätkas ta vaenlaste hävitamist tabava tulega padrunite lõppemiseni.Eelsalga rünnakule asudes leiti H.Kaleviste kuulipilduja taga langenuna,tema kuulipilduja tulesektoris aga loendati 37 hitlerlase laipa.

131.laskurdiviis jätkas lahinguid Leisi piirkonnas ja 6.oktoobri õhtuks jõudis Pammana-Metsküla- Nurme joonele.[3]

7.laskurdiviisi peaülesandeks 7.oktoobril oli Kuressare vabastamine.300.polk jätkas edasitungi piki Valjala-Kuressaare maanteed,hõivas Upa toetuspunkti ja teeristi.27.polgu 2.pataljon diviisi eelsalgana jätkas peale-

---

1 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...lk.185.

2 A.PUSTA,P.IZMESTJEV,Lahingutes Nõukogude Kodumaa eest,lk.1o7.

3 P.LARIN,Vabastuslahingute radadel,Tallinn 1966,lk.49.

tungi idapool Kuressare maanteed.Diviisi luure-grupp saarlase kapten R.NURMSALU juhtimisel tungis taanduva vastase tagalasse,möödudes temast vasakult -Kärdu,Vaivere kaudu üle Praakli ja Kudjapäe kalmistu kaudu Kuressare linna suunas.[1]

Esimesena tungis Kuressare linna 7.oktoobril kell 12.3o 27.polgu vanemleitnat A.Snotingi rühm tankidel ja amfiibautodel.[2] Pärast lühikest võitlust linna lähistel ja tänavatel vaenlase vastupanu likvideeriti.Kell 13.oo jõudsid linna Kellamäe poolt ka 354.polgu allüksused.Sakslaste purustatud allüksused taandusid Nasva ja Järve kaudu Sõrve suunas,osalt evakueerusid merd mööda. Kell 13.5o oli Kuressaare linn vaenlase vägedest vabastatud.[3]

7.diviisi väeosad,pidades oma ülesande täidetuks,ei jätkanud kohe edasitungi Sõrve suunas, vaid jäid peatuma Nasva-Linnulahe-Pähkla-Kaarma-Kiratsi -Roomassaare piirkonda.Seda 7.diviisi juhtkonna otsust tuleb lugeda veaks -kiire edasitung Sõrve suunas ja otsustav abi 249.diviisile taanduva vastase kannul käigult Sõrve poolsaarele tungimisel oleks võinud tunduvalt kergendada Sõrve vabastamist.

249.diviisi väeosad jätkasid 7.oktoobril peaetungi saare keskosas ja pidasid lahinguid sakslaste taanduvate peajõududega(23.ja 218.jalaväe diviisi väeosad).249.diviisi ülesandeks oli vabastada Sõrve poolsaar.[4]

---

1 R.NURMSALU,Kuressare on taas vaba,"Saaremaa", lk. 112.

2 -Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus...,lk.228.

3 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.186.

4 samas,lk.185.

Päeva lõpul jõudis 921. polk Saaremaa läänerannikule Pidula mõisa juures,vabastas Kihelkonna ja ja Lümanda.[1]

8.oktoobril tehti ka 131.diviisile ülesandeks jätkata pealetungi piki Saaremaa looderannikut Sõrve poolsaarele.

Samal päeval komplekteeriti Kärlas 249.diviisi uus mobiilne eelsalk,mille koosseisus oli autodele paigutatud 925.polgu kaks roodu laskureid ja automaatureid,14 tanki,patarei iseliikuvaid suurtükke ja 2 patareid 249.diviisi 3o7.tankihävitusdivisjonist.Eelsalga komandöriks nimetati 3o7.divisjoni komandör major V.Miller.[2] Eelsalk väljus Kärlast 8.oktoobril kell 17.oo ja lahingutega jõuti kella 2o paiku Tehumardi teeristile.Tunniajalise lahingu järele vabastati ka Tehumardi küla.Tankid asusid jälitama vaenlast Salme suunas. Salme-Pädama joonel olid sakslased organiseerinud tugeva kaitseposits ioonimmida käigult ületada polnud võimalik.Algas tulevahetus.Siin langes Eesti Laskurkorpuse auto-tankiteenistuse ülem alampolkovnik G.Rosse.[3]

Nüüd jõudis Tehumardile Kuressare poolt Sõrve poolsaare suunas liikuv saksa 67,jalaväerügement koos tankide ja iseliikuvate suurtükkidega.Neil oli raadioside Sõrves kaitsel olevate fašistlike vägedega.Sakslased ründasid major Milleri eelsalka eesmärgiga läbi murda lahingukordadest Sõrve poolsaarele.Kohale jõudis ka 917.polgu 1.pataljon(komandõr major G.Karaulnõi).

---

1 P.LARIN,Ee sti Laskurkorpus...,lk.185.

2 P.LARIN,Vabastamislahingute radadel,lk.49.

3 A.TÕNISSOO,Tehumardi lahing,"Vabastamislahingutes",lk.333-334.

Järgnes metsik lahing öises pimeduses.Tulevahetus asendus käsitsivõitlusega.Jätnud lahinguväljale üle 300 laiba ja hulgaliselt sõjatehnikat õnnesosal vastase gruppidel eelsalga lahingukordadest läbi murda ja Sõrve poolsaarele põgeneda.[1] Öölahingus langes kangelasena teiste hulgas ka eelsalga komandör major V.Miller.[2]

Tehumardi öölahing oli saarestiku pealetungioperatsiooni teise etapi tõsisem sõjaline sündmus.

9.oktoobril 131.diviisi väeosad asusid kaitsel Saaremaa läänerannikul.Samal päeval sõitis grupp 27.polgu võitlejaid luurerühma komandöri juhatusel kaluripaadiga Abruka saarele,kus tegid kindlaks,et saar on vaenlasest puhas.[3]

9.oktoobril jõudsid 249.diviisi väeosad Mäe-Salme joonel sakslaste tugevasti kindlustatud kaitseposition ette.Tuli hakata tegema ettevalmistusi Sõrve poolsaare vabastamiseks.

Saarestiku pealetungioperatsiooni teisel etapil vabastati 5 päevaga (5.-9.oktoobrini) kogu Saaremaa peale Sõrve poolsaare,mille vabastamiseks jäi puudu väejuhatuse operatiivsusest.Balti mere sõjalaevastiku abi määvagede toetamisel Saaremaa lahingute perioodil jäi tagasihoidlikuks, kuna oli terav puudus kütteainest.[4]

Saarestiku pealetungioperatsiooni kolmas etapp oli kõige raskem - lahingud Sõrve poolsaare vabastamiseks vältasid 45 ööpäeva. [5]

---

1 L.PÄRN,Sõjakeerises, lk.150.
2 P.LARIN,Vabastamislahingute radadel,lk.5o-51.
3 -Vabastamislahingutes,lk.318.
4 В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный...,Iк.325.
5 -Vabastamislahingutes,Tallinn,1966,lk.166.

Lahingutest võtsid osa peale 249.eesti laskurdiviisi,kes täitis suurema osa ülesandest, veel 109.laskurkorpuse väekoondised.[1]

Kuni 2o.oktoobrini juhtis lahinguid 8.Eesti Laskurkorpuse staap,siis määrati operatsiooni juhiks 1o9.laskurkorpuse komandör kindralleitnat N.Alferov ja tema käsutusse anti täiendavalt 64.kaardiväe laskurdiviis. 23.oktoobril lõpetati kolmest raskepatareist koosneva 18.rannakaitse divisjoni formeerimine (komandör major F.Pakin).[2]

Merelt toetasid nõukogude väeosade rünnakuid ja pidasid võitlust vastase merejõududega Baltimere laevastiku suurtükilaevade (monitoride) divisjon(komandör 2.järgu kapten E.Lazo) ja 3.järgu kapteni Tsebõkini jt.torpeedokaatrid.[3]

Sakslased olid juba varakult organiseerinud rea tugevaid kaitsepositsioone.Esimene neist asus Mäe-Pädama-Salme joonel,kus peale laskurkaevikute ja kaitseks kohandatud hoonete oli hulgaliselt hästi moondatud lahtisi ja kaetud tulepesi,mis võmaldasid tõhusa flankeeriva ja risttule andmist positsiooni eelserva ette.

Sõrve poolsaare kõige kitsamal kohal Ungru-Pagila joonel ja lõunapool Lõpe -Kaimri vahel olid ehitatud tugevad kaitseliinid,hästi sisustatud fortifikatsiooni ehitustega.Kaitsesüsteemi kujundamisel olid sakslased ära kasutanud Nõukogude armee ja elanike poolt 1941.aastal rajatud kindlustusi.[4]

Lausa-Vintri joonel asuv kaitsejoon ei olnud veel välja ehitatud.

---

1 - Vabastamislahingutes,lk.166.
2 samas,lk.369.
3 samas,lk.38o-381.
4 Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus...,lk.249.

Saksläste viimane tugevasti kindlustatud kaitsepositsioon oli Türju-Torgu- Iide-Mäebe joonel.Selle ülesandeks oli katta vägede evakueerimist Sõrvest.Selle joone taga asus ka sakslaste Sõrve väegrupi staap.[1]

Üldse oli sakslastel Sõrves kuni 12 pataljoni jalaväge, 126 suurtükki ja miinipildujat,kümmekond tanki ja iseliikuvat suurtükki.Sõrve oli koondunud kuni 7000 meest.[2] Merelt katsid vahe-5-6 saate- ja eskaadri-miinilaeva ning mitu ristlejat.Aegajalt võtsid tulevõitlusest osa mitukümmend suuremat sõjalaeva. Õhutoetuse kindlustas Kuramaal baseeruv lennuvägi.[3]

Senised 249.diviisi polkude katsed vastase positsiooni poolsaare kaelal läbi murda ei toonud edu.Oli ilmne,et kuni vastane ei ole merelt blokeeritud ja kui siin tegutsevad ta ülekaalukad merejõud,on Sõrve poolsaare vallutamise edu üksnes maaväe jõududega küsitav.Leningradi rinde sõjanõukogu tegi 12.oktoobril 1944 Baltimere sõjalaevastikule ülesandeks tõhusamalt toetada maavägede rünnakut ja blokeerida poolsaar merelt.[4]

Eesmärgiga kergendada 12.oktoobril alustatavat 249.laskurdiviisi rünnakut Ungru-Pagila joonel, otsustas 8.armee väejuhatus saata vaenlase tagalasse Vintri küla Heinamaa talu piirkonda dessandi -ülesandega tükeldada sakslaste kaitse osadeks ja desorganiseerida tagala.Seda lahinguülesannet asusid täitma 300.polgu võitlejad polgukomandöri alampolkovnik I.Pauli juhtimisel.Sõjalaevastiku poolt oli dessantoperatsiooni ülemaks 1.järgu kapten G.Oleinik.[5]

---

1 Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus...,lk.249.
2 L.PÄRN,Sõjakeerises,lk.150.
3 -Vabastamislahigutes,lk.371.
4 В.АЧКАСОВ,Б.ВАЙНЕР,Краснознаменный..., lк.329.
5 -Vabastamislahingutes,lk.354-358.

12.oktoobril kell o.3o välusid Roomassaare sadamast kolmele kaatrile ja 8 tendrile paigutatud 3oo.polgu automaatrood, osa 2.pataljonist ja 1. ning 3.pataljonist kummastki üks rood miinipildujate, kuulipildujate ja 45-mm kahuritega.[1] Kell 4 jõudsid esimesed alused sihtkohta. Sakslaste luure oli saanud andmeid ettevalmistatavast dessandist. Eelmisel päeval oli toodud ranna kaitseks tugevad väeosad raskete relvadega. Dessantlased hüppasid tugeva tule all sügavasse külma merre ja hakkasid ranna poole liikuma. Osa võitlejaid hälbis sügavasse vette ja uppus, osa jõudis randa Teesu talu juures.[2] 2.laskurroodu võitlejate grupp jõudis randa Vintri küla all, purustas mitu vastase tugipunkti ja arendas edu maantee suunas. Hommikul surusid vasturünnakule tõusnud sakslased laskemoonata jäänud dessantlased tagasi merre. Osa võitlejaid õnnestus nõukogude kaatreil merest päästa, osa aga kurnatuina ja haavatuina langes vangi. Kuigi 3oo.polgu dessantlastel ei õnnestunud sisse tungida vastase kaitse sügavusse, tekitas julge rünnak ja võitlejate erakordne vaprus fašistide hulgas paanikat, kaotusi elavjõus ja sundis vägesid ümber grupeerima.[3]

249.diviis oli kaks nädalat pidanud ööd ja päevad raskeid lahinguid ja mehed vajasid hädasti mõne päeva puhkamist ja enda korrastamiseks.

---

1 - Vabastamislahingutes, lk.354.

2 samas, lk.355.

3 M.TRUU, Kangelaslike dessantlaste mälestuseks, "Kommunismiehitaja" № 123, 17.oktoobril 1967.

Öösel vastu 15.oktoobrit vahetatigi 249.diviis eesliinilt välja kolmepäevasele puhkusele ja asendati 131.laskurdiviisiga.[1]

19.oktoobril kell 15 algas 249.diviisi esimese ešeloni kolme pataljoni rünnak, millele eelnes 40-minutiline võimas suurtükitulelöök ühes kaardiväemiinipildujate kogupaukudega.[2] Esimesena kiilusid vastase kaitsesse 921.polgu 6.roodu võitlejad vapra kapten Tetlovi juhatusel, tungisid teeristini välja. Kella 24.00-ks jõuti Pintsi-nina-Mõisaküla-Kaasiku joonele.[3]

Läbi 249.diviisi lahingukordade edu arendamise eesmärgil rünnakule läinud 131.diviisi polgud sundisid vastase taanduma ja jõudsid Lõpe-Kaimri positsiooni ette.[4]

917.polk purustas lõuna pool Lõod asuvasse metsa jäänud vastase võitlusgruppe. 22.oktoobril imbus Lätist kohale toodud vastase tuhandemeheline merejalaväe-pataljon 131.diviisi väeosade lahingukordade vaheseid kasutades Lõo ümbruskonna metsadesse ja hiilis 917.polgu tagalasse. 249.diviisi üksused likvideerisid selle grupi. Vangi võeti ligi looo hitlerlast.[5]

64.kaardiväe diviisil pealetungikäigus õnnestus hõivata Kaimri.[6] Kaimrit ründava pataljoni ahelikus võitles vapralt kommunistlik noor,

---

1 A.FELDMAN,Koduteel,lk.259.
2 K.ARU,Suurtükiväelasena söjatandril,Tallinn 1967, lk.184.
3 Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus...,lk.242.
4 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.190.
5 P.LARIN,Vabastamislahingute radadel,lk.52.
6 samas.

rahvuselt kasahh, jefreitor Sabalak Orazlimov.[1]

lo9.laskurkorpuse väeosade katsed kaitsest läbi murda ei andnud 24.oktoobril ega ka järgnevate nädalate jooksul soovitud tulemusi.[2] Oktoobri lõpul mõllasid merel sügistormid, mis takistasid kaatrite ja lennuväe kasutamist jalaväe toetuseks.

Novembri alguses sai väeosades teatavaks, et 249.diviisi on ülesnäidatud vahvuse ja mehisuse eest NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi poolt autasustatud Punalipu ordeniga. See teade tõstis veelgi võitlejate meeleolu ja süvendas soovi kiiremini puhastada Sõrve poolsaar vaenlast.[3]

18.novembril 1944.aastal asus 249.diviis Lõpe-Lause joonel kallaletungi lähtealusele.

Samal päeval kell 12.oo pärast ligi kahetunnilist suurtükiväe võimsat ettevalmistustuld esimeses ešelonis tegutsevad lo9.diviis ja 131.diviis tõusid rünnakule.[4] Varsti oligi sakslaste Lõpe-Kaimri positsioon kogu ulatuses läbi murtud.

Lahingusse lülitanud 249.diviisi väeosad jõudsid visade lahingute tulemusena päeva lõpuks Rahuste-Lõomardi-Indu joonele.[5]

18.novembril avastati vaenlase 4 miiniristlejat ja 1 valvelaev, mis tulistasid Riia lahest meie jalaväe lahingukordi Sõrves. Nõukogude suurtükipaatide ebavõrdne lahing kestis 3 tundi, siis hakkasid hitlerlased suitsukatte varjus tagasi

---

1 I.KURTŠAVOV, Nõukogude Eesti vabastamine, Tallinn 196o, lk.86.
2 P.LARIN, Eesti Laskurkorpus..., lk.191.
3 A.FELDMAN, Koduteel, lk.263.
4 K.ARU, Suurtükiväelasena..., lk.186.
5 Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus..., lk.246.

tõmbuma. Nüüd ründasid neid 3.järgu kapteni V. Tšebõkini torpeedokaatrid rünnatavate marutule all.[1] Miiniristleja ja vahilaev uputati. Ülejäänud vaenlase laevad põgenesid.

19.novembril kell 14.oo läbisid 249.diviisi väeosad ees teotseva lo9.laskurkorpuse lahingukorrad. Vastane suruti taanduma ja hõivanud Lõopõllu teederisti, jõuti õhtuks Kiltsi-Ingelandi joonele.[2]

21.novembril pimeduse tulekul peatati meie vägede eelosad vaenlase organiseeritud tule ja vasturünnakutega tugevasti kindlustatud Torgu ja Iide juures, mis oli viimase kaitsepositsiooni keskosaks.[3]

21.novembril avastas õhuluure Sõrve sääre lõunatipu juures vaenlase laevade koondise. Viivitamata lendas välja lennueskadrilli polkovnik Manzhossovi lennuväediviisist. Ületanud vastase seniitrelvade ja hävituslennukite vastupanu, pommitasid nõukogude lennukid vaenlase laevu, uputasid 2 ja vigastasid mitut laeva. Õhuvõitluses tulistati alla 5 saksa lennukit.[4]

23.novembril pärast põhjalikku ja massilist suurtükiväe tule ettevalmistust 249.,131. ja lo9.diviiside väeosad alustasid kell 13.lo üldrünnakut ja vastase kaitse tükeldati.[5] Oli tunda, et sakslaste 4o väeüksuse riismete vastupanu on murdumas. Kell 15 paiku vabastati Torgu ja Iide, arendati pealetungi Tammuna ja Karuste suunas ning päeva lõpuks jõuti Laadla, Lülle ja Muti

---

1 -Vabastamislahingutes,lk.38o.
2 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.191.
3 P.LARIN,Vabastamislahingute radadel,lk.52.
4 -Vabastamislahingutes,lk.lk.38o.
5 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.191.

joonele.[1]

1o9. ja 131.diviiside väeosad arendasid edukat pealetungi piki Sõrve kagurannikut,hõivates Mõntu sadama.

Sõrve vabastamislahingutes kordas A.Matrosovi kangelastegu 131.diviisi 593.laskurpolgu sõdur kommunistlik noor Vladimir Dejev, kellele 24.märtsil 1945.a. postuumselt omistati Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[2]

Nõukogude Liidu kangelase nimetus on antud ka 381.laskurpolgu suurtükiväelasele seersant N.Zukovile, kes ennastsalgavalt tegutses vastase vasturünnaku tagasitõrjumisel Torgu koolimaja juures.[3]

23.novembril tulistasid nõukogude lendurid Sõrves alla 7 vaenlase lennukit.[4] Öösl vastu 24. novembrit sooritas tugevas tuules ja tiheda lumesajuga eskadrill "Tasuja" mitu lahingulendu, tekitades pommitamisega kaotusi evakueeruva garnisoni jäänustele. Edukalt täitsid lahinguülesande leitnant Geinetdinovi ja vanemleitnant Molodkovi lennukite salgad.[5]

Jälitades taanduvat vastast ka öösel,tegid 249.diviisi luureosad kapten Kelbergi juhtimisel kindlaks, et sakslased taanduvad kogu rindel. Diviisi väeosad asusid jälitama fašiste kiirmarsil. Püüdes katta oma vägede pealelaadimist

---

1 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.191.

2 П.КОНДРАТЬЕВ,Ульяновцы в боях за Родину, Ульяновск 1962,lк.164.

3 Suure Isamaasõjaajaloo Eesti Vabariikliku komisjoni materjalidest.

4 - Vabastamislahingutes,lk.381.

5 N.MOLODKOV,Tiivulised tasujad,Tallinn 1966,lk.54.

mootorpaatidesse ja kaatritele - sooritasid sakslased 24.novembri varahommikul majaka juures veel mitu vasturünnakut, kuid need purustati suhteliselt kerge vaevaga.

24.novembril kell o8.4o heisati Sõrve sääre lõunatipus 249.diviisi luurejaokomandöri seersant A.Puki poolt käsirelvade saluudi saatel punane lipp.[1]

1o9.diviis jõudis samal ajal rannikule Karijaama juures, kuna 131.diviisi osad vabastasid Rąąna küla. Sõrve ja seega kogu Saaremaale ning Eesti NSV vabastamine fašistlikust okupatsioonist oli võidukalt lõpule viidud.

Viimase lahingupäeva jooksul kaotas vastane Sõrve poolsaare lõunaosas üle 6oo mehe surnutena, vangi langes 25o mehe ümber. Osa garnisonist oli sakslastel õnnestunud evakueerida merd mööda.[2]

Ainuüksi viimastel võitluspäevadel said Nõukogude väed hulgaliselt trofeesid:8o mitmesugust suurtükki, 35 miinipildujat, 226 kuulipildujat, 25o automaati, 1o54 vintpüssi, 136 autot, 8 tanki, 12o veokit, 9 sõjalaeva ja 49 mootorpaati.Peale selle palju ladusid:toidumoonaga-12, riidevarustusega-8, sapöörivarustusega-12, laskemoonaga-28, muu sõjamaterjalidega-12.[3]

249. eesti laskurdiviisi juhtkonna telegrammis EKP Keskkomiteele, Eesti NSV Valitsusele ning kindralleitnant L.Pärnale öeldakse:"Raporteerime meie kangelaslike punaväelaste ja ohvitseride

---

1 - Vabastamislahingutes,lk. 383.
2 P.LARIN,Eesti Laskurkorpus...,lk.192.
3 P.LARIN,Vabastamislahingute radadel,lk.54.

poolt saavutatud võidust hitlerlaste üle Sõrve poolsaarel. Seltsimeeste Mullase, Viriti, Liivaku, Pooluse, Lio, Kelbergi ja Kangru üksuste sõdurid koos meie kuulsate lahingusõpradega kindralleitnant Alferovi väeosadest püstitasid võidu täheks punalipud meie sünnimaa, Eesti, kõige edelapoolsemal piiril.

Igavene au ja kuulsus meie Kodumaa vabastamisel langenud kangelastele. Rahvas ei unusta kunagi nende surematuid teeneid."[1]

Vabastavate vägede kannul sõitis Saaremaale ka nõukogude tsiviilvõimu operatiivgrupp, mida juhtis maakonna täitevkomitee esimees Jüri Kipper. Gruppi kuulusid esialgu veel maakonna parteikomitee teine sekretär Puusepp, täitevkomitee aseesimees Arseni Riis, Riigipanga osakonna juhataja E.Madrus, rahandusosakonna juhataja J.Trei jt. Kohaliku ajalehe "Saarte Hääl" toimetajaks määrati V.Riis, ainuke illegaalse parteikomitee liige, kellel oli õnnestunud okupatsiooni ajal varjuda fašistide eest.[2]

Kuigim purustusi ja kahju oli palju (linnas oli viiest koolimajast neli põletatud, elektrijaam õhku lastud, kauplused ja laod rüüstatud jne), rahvamajandus oli laostatud, asusid nõukogude võimu organid ja parteikomitee seadma elu normaalseile rööbastele. Esmajoones oli vaja organiseerida abi võitlevatele vägedele vaenlase lõplikuks purustamiseks. Kohalik elanikkond aitas heameelega kaasa rinde abistamisel ja tagala elu

---

1 A.FELDMAN, Koduteel, lk.267.

2 H.KERMIK, Kaks aastat peale söda, "Kommunismiehitaja" № 118, 6. oktoobril 1964.

korraldamisel. Tuhanded mehed ja naised täitsid rasket küüdikohustust sõjaväe vedudel, sageli ka vastase tule alla sattudes või ise relvaga käes vahetult tulevahetusest osa võttes.[1] Organiseeriti toiduainete kokkuostu sõjaväe varustamiseks, teostati teede remonti, võeti aktiivselt osa metsatöödest jne.

Maakonna sõjakomissariaat (sõjakomissar major D.M. Taralenko) viis läbi mobiliseeritavaisse aastakäikudesse kuuluvate sõjaväekohuslaste kutsumise tegevteenistusse ja lülitas nad aktiivsete võitlejate ridadesse Saksa röövvallutajate lõplikuks purustamiseks.

Peatselt algas ka nõukogude kooli - ja kultuuriasutuste võrgu ning tervishoiusüsteemi taastamine.

Saaremaal oli alanud sõjahaavade ravimine ja sotsialistliku ühiskonna ning rahvamajanduse ülesehitamine.

B.TAMM,Eesti rahva võitlusest Suures Isamaasõjas (1941-45),Tallinn 1959,lk.133.

K O K K U V Õ T E

L.I.Brežnev oma ettekandes pidulikul koosolekul Kremli Kongresside Palees, mis oli pühendatud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 50-dale juubeli aastapäevale käsitledes sakslaste poolt vallapäästetud II Maailmasõja ja ajutise fašistliku okupatsiooni tulemusena meie maale tekitatud kahju, ütles:

" Mitte millegagi ei saa võrrelda neid kaotusi ja purustusi, mis sõda meile tõi. Ta tõi rahvale muret ja vaeva, ja praegugi leinavad veel miljonite emade, leskede ja orbude südamed. Inimesele pole rängemat kaotust kui omaste, seltsimeeste ja sõprade hukkumine. Ei ole raskemat vaatepilti, kui näha hävitatud töövilja, millesse on pandud jõud ja anne, armastus kodumaa vastu. Ei ole kibedamat lõhna kui ahervaremete suitsu lõhn. Tulest ja metallist purustatuna ning varemeis leidis nõukogude sõdur tagasi tulles eest oma kalli kodumaa pärast selle vabastamist fašistlikest barbaritest."[1]

Arvudes on tehtud kolmeaastasest Saksa fašistlikust okupatsioonist Saaremaal järgmine kokkuvõte:

mõrvatud 7000 inimest
küüditatud 5189 inimest
purustatud 710 elumaja, 29 ühiskondlikku hoonet ja 4737 kõrvalhoonet. Otsese röövimisega tekitatud kahju 630740000 rubla eest.[2]

---

1. L.I.BREŽNEV, 50 aastat sotsialismi suuri võite. Ettekanne NLKP Keskkomitee, NSV Liidu Ülemnoukogu ja Vene NFSV Ülemnoukogu ühisel pidulikul koosolekul Kremli Kongresside Palees 3.-4.novembril 1967.a., Tallinn 1967, lk.21
2. SM fond, s.-ü. 7746.

Inimkaotused on suured. 1941.aastal elas Saaremaal 54852 inimest - 1.jaanuaril 1945.aastal aga oli alles 33593 inimest. Peale mõrvatute ja küüditatute hukkus inimesi kohapeal lahingtegevuse tagajärjel, saartelt lahkus saksa sõjalistesse formeeringutesse mobiliseeritute ja sakslaste otseste käsilaste kõrval ka saksa sõjaväkke mobiliseerimise ohu eest kõrvalehoidjaid ja fašistide hirmu- ning laimupropagandast eksiteele viiduid. Rootsi lahkus ka suur osa rootslastest elanikke Ruhnu saarelt.

Eriti sai kannatada Sõrve poolsaare elanikkond, kus raevust metsistunud saksa sõdurid verekoerte abil ajasid kodudest ja metsavarjupaikadest välja enamuse kohalikest elanikest ja küüditasid Saksamaale, kus paljud hukkusid nälja, haiguste ja vintsutuste tõttu.

Näiteks Torgu valla 2868-st elanikust oli 1944.aasta detsembris järele jäänud ainult 605 inimest.[1]

Arvudes ega muudes näitajates ei saa väljendada ega millegagi korvata inimeste füüsilisi ja moraalseid kannatusi, piina, muret, solvanguid ja pisaraid, mida põhjustasid need sünged aastad.

Kokkuvõtteks veel mõningaid mõtteid ja järeldusi vastupanuvõitlusest Saksa okupantidele.

Saarte garnisoni sõjamehed, kohalikest elanikest mobiliseeritud merejalaväelased ja sapöörid, vabatahtlikud hävituspataljonlased ning EK(b)P Maakonnakomitee poolt riigikaitse üritustele massiliselt kaasatõmmatud elanikkond osutasid saksa röövvallutajaile mehist ja visa vastupanu tingimustes, kus vastasel oli tunduv ja järjest suurenev ülekaal elavjõus ja tehnikas õhus, merel, maavägedes.Kaitsjail tuli võitlust pidada Nõukogude Maa teistest piirkondadest äralõigatuna ainult saartel olemasolevate tagasihoidlike varudega, lootmata vahetule abile väljaspoolt.

---

1 - Saaremaa, lk.104.

Saarte kaitsjad täitsid oma peaülesande - siduda võimalikult pikemaks ajaks saksa fašistlike vägede tunduvaid jõudusid ja nõrgendada seega Leningradi peale tungiva löögirusika võimsust. Leningradi kõige pingelisema võitluse päevil, kui praktiliselt otsustati Kangelaslinna saatus, saarte kaitsjad sidusid vaenlase kahe tugevdatud diviisi, õhujõudude grupi ja hulga sõjalaevade löögijõu ja sellega kergendasid kangelaslinna kaitsjate olukorda.[1] Sõjategevuses juunist kuni oktoobrikuuni 1941. aastal kaotasid hitlerlased saarte piirkonna merel, maal ja õhus 26150 sõdurit ja ohvitseri (sealhulgas merel 15 tuhat).[2] Vaenlane kaotas abiristleja, kuni kümme miinitraalerit ja valvelaeva, mitukümmend kaubalaeva, vähemalt 125 kaatrit, kiirpaati, dessantpargast vägedega ning 41 lennukit.[3]

Sakslastel ei õnnestunud organiseerida saartel enne sissetungi nimetamisväärseid bandiitide jõuke, kuid profašistlikke ja nõukogude võimusse vaenulikult suhtuvaid kontrevolutsioonilise elemente siiski leidus. See võimaldas fašistidel okupatsiooni ajal värvata küllaltki arvuka liikmeskonnaga "omakaitse", kuigi selle põhituumik ja juhtivad tegelased toodi saartele koos saksa vägedega mujalt.

Saaremaa tingimustes, kus puuduvad suured metsamassiivid ja manööverdamisruum ning maa oli üle ujutatud arvukate okupatsioonivägedega, praktiliselt ei õnnestunud fašistliku terrori olukorras organiseerida partisaniliikumist ja säilitada põrandaalust parteilise juhtimise keskust, kuigi selleks tehti juba varakult ettevalmistusi.

Partei ja nõukogude aparaadi juhtivad seltsimehed ja aktivistid täitsid lõpuni ustavalt parteilist ülesannet ja hukkusid valdavas enamuses võitluspostil või mõrvati.

---

1 50 лет Вооруженных Сил... lk. 279.
2. В Аркасов, Б. Вайнер, Краснознаменный... lk. 78.
3. - Kadakaste saarte kaitsel, lk.15.

Saarte elanikkonna põhilised hulgad ei alistunud ega leppinud okupantide poolt kehtestatud "uue korraga". Töötajate mitmesuguseid aktiivsed võitlusviisid, passiivse vastupanu vormid ning protestiavaldused, nagu nõukogude sõjameeste ja aktivistide varjamine, sõjavangide abistamine, põllumajandussaaduste sundnormide täitmisega viivitamine, igasuguste "aktsioonide" ja "tootmislahingute" saboteerimine, okupatsioonivõimude korralduste ignoreerimine, mobilisatsioonist ja töölevärbamistest kõrvalehoidmine, stiihilised individuaalsed ja grupilised terrori aktid, lendlehtede ja Nõukogude Informbüroo teadete levitamine, hiljem partisanistaabi luuregrupi tegevuse ja Nõukogude Relvastatud Jõudude vabastuslahingute operatsioonide aktiivne toetamine - kõik see liitus nõukogude rahva kangelasliku võitlusega saksa okupantide väljakihutamiseks, mis viis lõppkokkuvõttes fašistliku Saksamaa kokkuvarisemisele.

Vajadust jäädvustada mälestust meie rahva suurest võidust Isamaasõjas rõhutas L.I.Brežnev, öeldes 3.XI 1967.a.:

"Läbi raskete katsumuste, mille sarnaseid polnud varem veel kellelegi osaks saanud, läbi enneolematu ulatusega lahingute tule ja vere läks nõukogude rahvas vastu oma suurele võidule. Oma Kommunistliku Partei juhtimisel suutis ta kaitsta Oktoobri saavutusi, purustas agressorid ja puhastas oma maa röövvallutajaist. Ta lõi puruks fašismi, imperialismi kõige süngema sünnituse.

Selle kangelasliku epopöa kroonikast ei ole me midagi unustanud".[1]

Saarte 1941.aasta kangelaslikul kaitsmisel ja 1944.aasta vabastamislahinguis võitlesid Nõukogude Liidu paljudest rahvustest võitlejad kõrvuti eestlastest vabatahtlike ja Eesti Laskurkorpuse sõjameestega.

Võitlused olid ohvriterohked. Kingissepa rajoonis on praegu rohkem kui viiskümmend vennashauda, kuhu on maetud võitlustes langenud sajad Nõukogude Armee sõjame-

---

1 L.I.BREŽNEV, 50 aastat Sotsialismi suuri võite, lk.20

hed ja fašismi ohvrid.

Tänulikud saarlased ei unusta saarte vabaduse eest oma elu andnud kangelasi.

Sõjajärgsel perioodil on vennashauad tähistatud dolomiidist hauasammastega, on püstitatud obeliske ja mälestuskive tahvlitega mitmetes lahingupaikades ja fašistide poolt mõrvatute hukkamiskohtades. 1966.aastal rajati kaasaegne monument mõrvatute ühishaual iidse Kuressaare lossi eelbastionil.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 50. juubeliaasta ürituste kava kohaselt avati Eesti Laskurkorpuse 25.aastapäeva pidustuste ajal Tehumardi lahinguväljal võimas mälestussammas Saaremaa kaitsjaile ja vabastajaile 1941. ja 1944.

On koostatud perspektiivne plaan veel rea lahingu- jarevolutsiooniliste sündmustega seotud paikade tähistamiseks (vt.skeem nr.4 lisas!). 1968.aastal püstitatakse monument Kogula lennuväljale nende lendurite kangelasteo mälestuseks, kes 1941.aastal siit startisid Berliini pommitama.

Nõukogude sõjameeste massiline kangelaslikkus ning partisanide ja põrandaaluste võitlejate ennastsalgavus näitasid, missugune tohutu, vääramatu jõud on sotsialistlik patriotism. Langenute kangelasteod innustavad elavaid, kommunismiehitajate noort sugupõlve.

Kingissepa rajoonis on hästi organiseeritud sõjalis-patriootiline töö pioneeride, õpilaste ja töölisnoorte hulgas.[1] Sellest võtavad aktiivselt osa sõjaveteranid ja endised fašismi vangid. Matkarajad kuulsates lahingupaikades ja mälestusmärkide juurde ei rohtu. Innukalt tegelevad pioneeride punased jäljekütid Suure Isamaasõja ajaloo tundmaõppimisega, peavad kirjavahetust kangelaste ja nende omastega. Paljudes koolides ja kultuuri-

---

1 Vt. EKP Kingissepa Rajoonikomitee sekretäri B.HOLMI kirjutisi "Eesti Kommunist" Nr.3 - 1968, lk.5-9.

asutustes on kujundatud kodu-uurimuslikke lahingulise kuulsuse nurki, on koostatud albumeid ümbruskonnas elavate sõjaveteranide ja Suures Isamaasõjas langenute kohta.

Saaremaal elab praegu ligi 1500 Suure Isamaasõja veterani ja sadu endisi fašismi vange, kelle arvelevõtmise ja mälestuskirjutiste ning dokumentide kogumise ja uurimisega tegeleb Suure Isamaasõja ajaloo rajoonikomisjon. Uurimistöö käigus saab selgemaks veel nii mõnigi üksikasi ja episood sellest suurest heitlusest, kus Nõukogude Liidu rahvad saavutasid Kommunistliku Partei juhtimisel maailma-ajaloolise tähtsusega võidu fašistliku Saksamaa üle.

Р Е З Ю М Е.

Автор дипломной работы " О немецко фашистской оккупации в Сааремааском уезде с I94I по 1944 г." является на общественных началах с I962 года председателем Кингисеппской районной комиссии по истории Великой Отечественной войны, которая работает под руководством института Истории Партии при ЦК КП Эстонии.

Комиссия по истории занимается сбором и изучением документальных материалов, фотографий и письменных воспоминаний от участников Великой Отечественной войны и участвует в организации военно-партиотической работы среди школьников и рабочей молодёжи района.

Цель дипломной работы - дать обзорное систематизированное описание боевых действий частей Советской Армии, КБФ и бойцов истребительного батальона под руководством Коммунистической Партии в I94I году во время героической обороны островов, которые административно входили в состав Сааремааского уезда; показать преступления фашистских войск и гестапо, а также их приспешников из числа местных буржуазных националистов во время временной фашистской оккупации островов, привести примеры объективных и пассивных формах борьбы местного населения с фашисткими оккупантами; наконец - рассмотреть наступательные операции Советской Армии и ВМФ в I944 году в ходе которых Западно-Эстонские острова были освобождены от немецких захватчиков.

В начале I главы автор описывает положение в Сааремааском уезде после восстановления советской власти с I940 года до начала войны и говорит о мероприятиях Советского правительства, которые были направлены на укрепление обороноспособности Западных границ Советского Союза.

На островах и в бухтах Моонзундского архипелага базировались силы Краснознаменного Балтийского флота с задачей не допускать военные корабли противника в Рижский и Финский заливы. к началу войны оборона островов находилась в стадии организации и страительства.

В состав гарнизона острова Сааремаа входили 3-я отдельная стрелковая бригада, 8 батарей береговой обороны, 2 инжинерно-строительных батальона, батальон морской пехоты и другие спец.подразделения - всего около I0000 человек.

Комендантом береговой обороны Балтийского района был генерал-лейтенант А.Б.ЕЛИСЕЕВ.

В портах острова Сааремаа базировался дивизион торпедных катеров под командованием капитан-лейтенанта С.А.ОСИПОВА для действия на морских сообщениях противника.

С началом войны оборону островов возглавил Сааремааский Уездный Комитет обороны, которым руководил первый секретарь укома Партии, закаленный революционер Александр МУЙ. Комитет обороны мобилизовал все людские резервы, транспортные средства и материальные ресурсы для организации прочной обороны острова и для снабжения частей армии и флота.

Вместе с воинами армии и флота мужественно сражались более 200 бойцов Сааремааского истребительного батальона, командиром которого был капитан А.Г.ЛОШМАНОВ и комиссаром политрук А.А. ТЕСЛЕНКО.

С 7 августа по 4 сентября 1941 г. самолёты-бомбардировщики полковника Е.Н. ПРЕОБРАЖЕНСКОГО с аэродрома Когула произвели десять налетов на Берлин.

Наступление на острова Муху и Сааремаа немецкие войска начали 14 сентября 1941 года. В нем приняло участие более 50000 тыс. солдат и офицеров при поддержке 60 самолётов, значительных сил флота и авиадесантных войск.

Воины гарнизона, в который входил и батальон морской пехоты сформированный из мобилизованных местных жителей и бойцы истребительного батальона, героически сражались с превосходящими силами врага до 5 октября.

В самые напряженные дни, когда фашисты рвались к Ленинграду, гарнизон островов оттянул на себя две усиленные дивизии, авиационную группу и значительное число боевых карателей противника и этим облегчил положение защитников города-героя.

Во П главе описываются преступления и зверства немецко-фашистских оккупантов и их приспешников из числа местных профашистских и контрреволюционных элементов. Приводятся примеры борьбы сопротивления, где советские патриоты самоотверженно боролись против фашистских захватчиков и их пособников.

Уже в первые дни оккупации фашисты создали на острове несколько лагерей для военнопленных, много тюрем и гестаповских камер-пыток.

Немцы создали военно-фашистскую организацию "ОМАКАИТСЕ", члены которой были активными помощниками гитлеровцев в чудовищных злодияниях.

Гитлеровцы замучили и растреляли военнопленных,бойцов истребительного батальона,партийных и советских активистов,комсомольцев,представителей прогрессивной интелигенции и др.Общее количество уничтоженных составляет не менее 7000 человек.

Так называемое "местное самоуправление" возглавил бывший "вапс" А.ПААС."Уездное правление" помогало оккупантам использовать местные ресурсы для нужд гитлеровской военной машины.

Оккупанты разрушали и грабили промышленные предприятия и сельское хозяйство.Они отбирали у крестьян землю полученную ими в 1940-41 году от Советской власти.

Крестьянское хозяйство облагалось непосильными принуди - тельными поставками.Все трудоспособное население насильно принуждалось к отбыванию трудовой повинности.Уклоняющихся судили, подвергали штрафам,заключали в лагеря.Созданная организация т.н. "народной помощи" обирала население под видом "пожертвований" для нужд немецкой армии.Общий материальный ущерб,причиненный немецко-фашистскими захватчиками народному хозяйству островов Саремааского Уезда составляет 630740000 рублей.

1943-44 г.г. много мужчин было мобилизовано в разные военные формирования оккупантов и сотни были убиты на фронте.Многие уклонялись от мобилизации,скрываясь в лесах или убегали в Швецию. Крестьяне всячески саботировали принудительные поставки и не выполняли другие повинности.

Советские патриоты самоотверженно боролись против немецко-фашистских захватчиков.Партийно-комсомольский актив заранее подготовил уход в подполье и переход к партизанским действиям.Возглавляя партийное подполье первый секретарь Сооремааского Укома Партии А.МУЙ.Начальником партизанского отряда был начальник отдела милиции И.МЕТС.Был создан также подпольный пропагандистский центр с типографией.

Руководители партийного подполья и партизанского штаба погибли на боевом посту в неравной схватке с привосходящими силами фашистов.

В работе описываются некоторые автору известные действия сопротивления советского патриота Гейнриха Ход-Гольдате.Но здесь еще много неясного.

В последнем разделе показываются действия партизанской разведывательной группы № 528 ("ЛЭО"),командиром которой был Х. ПРИСКЕ.Группа была отправлена в тыл врага на острове Сааремаа. Эта группа успешно действовала и 12 сентября 1944 года самолётом

передала в разведывательный центр важные разведывательные денные.

Во III главе дается описание наступательных операций 8 Эстонского стрелкового корпуса и 109 стрелкового корпуса при освобождении островов Муху и Сааремаа с 29 сентября по 24 ноября 1944 года.Уездная оперативная группа под руководством председателя Уездисполкома Ю.КИППЕР и секретаря укома Партии тов.ПУУСЕПП развертывала созидательную работу по восстановлению советских порядков и народного хозяйства на островах.

В заключении подводятся итоги ущерба фашистского оккупационного периода.Автор показывает,как в Кингисеппском районе увековечивается память погибших героев Великой Отечественной войны,жертв фашизма и места славных сражений.

L I S A D

Skeem № 1

Muhu ja Saaremaa kaitsmine 22. juunist – 5. oktoobrini 1941

HIIUMAA
NURSTE
EMMASTE
KASSARI
MATSALU LAHT
SOELA VÄIN
RAMMAMA
TRÜSI
LEISI
TAHKU
VÄIKE VÄIN
ORISAARE
NÕMMKÜLA
KAUNISTE
KESSULAID
MUHU
LIHULA
HANILA
KIRISSU
KUIVASTU
SUUR VÄIN
61 jd. 29.8.–3.09
27.9–1.10
16.09
17.9
9–10.09
SMO
20.07
AUDRU
KIBASSAARE P.S.
N43
18.9
14.9
N25
TAGALAHT
NINAKÜLA
VÕHMA
UNDVA
TAGAMÕISA
OMUSTJALA
TIKA
SAAREMAA
VILSANDI
KIHELKONNA
512
Kanj.
SAUVERE
EIKLA
Kaarma
UDUVERE
KOGULA
LÜMANDA
N130
Kõiguste l.
KURESSAARE (Kingissepa)
20.9
21.9
22.9
JÄÄVE
SALME
23.9–30.9
N3
ABRUKA s.
3.10
LÕU LAHE
KAINGI
VINTRI
SÖRVE P.S.
5.10
510
MÕNTU
SÄÄRE
N35
27.09
27.9
13.9
DES
2
13.09
29.9
5
3.10
12.7
4
KON
3.08
IRBENI VÄIN
2.9
26.7
3
8.8
21.8
RIIA LAHT
7.09
29.9
RUHNU S.
9.09
KIHNU
RIIAST
10 0 5 10 15 KM

Leppemärke:

- Sakslaste peaeltungi suunad, 9unaarmee taandumislahingud
- Õhudessandi purustamine
- saksiaste dessant-salkade (karavanide) purustamine
- Mere-miini tõkked

Skeem N: 2

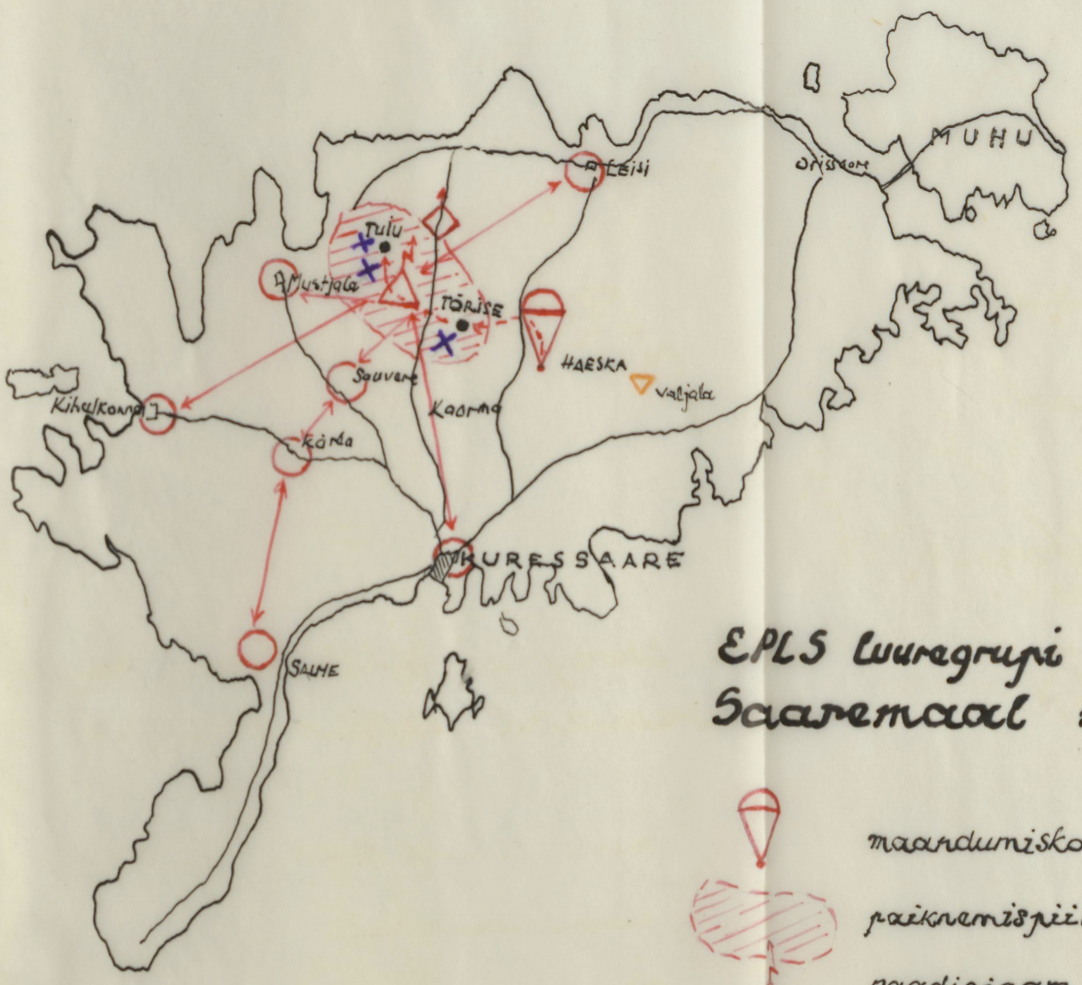

EPLS luuregrupi N 528 ("Leo") tegevus Saaremaal 12.9. – 7.10.1944

maandumiskoht Haeska soos 12. sept.

paiknemispiirkond

raadiojaam

agentuurandmete kogumise ja kendlektede edastamise kohad

kokkupõrke kohad ja tulevahetus sõjaväelastega

koltumiskoht Nõukogude armee pealetungivate väeosadega 7. oktoobril

V. Riisi varjumiskoht (Valjala Kiriku rüüs)

Skeem № 3

Hiiumaa

Ojamuut

Rohukülast

131.Kd

5.10
6.00

Kõinastu
2.10

Jaani

Triigi

Parahärg

Tahkuna

6.10
21.00

Asukula

131.Kd

Rõigi

Läiji

Võlupe

Roobaka
921p

Karja

Maasi

249.Kd

Orissaare

5.10
4.00

Äike

Rannu

921p
Kaguva

Piiri

Muhu

Vallimäe

Linnuse

300p

Kuivastu

Väin

Kõide

29p

Mia-Talika
300p

Kuressaid

Suur
Väin

1/925 p

29.9
19.00

C18

8.ELK
Virtsu

Kõrkküla

Tagavälja

Kõrkvanna
Vart

Vilsandi

743 p
9.10

131.Kd

Mustjala

Pidula
131.Kd

921p

Lõulupe

Kõlinõmme
Vart

Kõlinõmme

921p

Harjala

Kõrgu

Kõrla
917p

Kaarma

Iraste

Lahtjala

925p

Kõljala

Liiva-Puzla

Haeska

Nõjala
300p

Aula

7.a.Kd

Kanissaare

Kangrusepa

Kõigaste Vart
6.10
21.00

Kõrla

Kaguma

Lõmanda
921p

Atla

Hirmuste

Tõrjarsepa

Tõrjamõisa

8.10
20.00

1/917

249d ES

Tõrjamõisa

Tehumardi

Suurlahe

Kaasiku
1/927p

7.10
24.00

Kuressaare (Kingissepa)

7.10
13.40

Abruka
9.10

Arste
Laht

Laugatuma

131d-18.10

249d-18.10

13.10
Kaasiku

24.10

Lõpe

Rahuste

Kanari

11/12.10

300p

Muhu- ja Saaremaa vabastamis-

lahingud 1944. aastal

Muhu- ja Saaremaa vabastamis-

Lahingud 1944. aastal

SKEEM № 4

Suure Isamaasõja lahingupaikade tähistamine, võitlustes langenute ja fašismiohvrite mälestuse jäädvustamine Kingissepa rajoonis

Sinise ringiga on märgitud kuni 1.5.1968 olemasolevate, punasega – kuni 1970.a. paigaldatavate mälestusmärkide asukohad

1.8.Eesti Laskurkorpuse dessandikoht Kuivastus(1944)
2.Dessandikoht Maasi maalinna juures(1944)
3.Dessandikoht Ula-Talilas (1944)
4.Memoriaaltahvlid A.MUI sünnikohas
5.Memoriaaltahvel J.ELLAMi sünnikohas
6.Memoriaaltahvel A.KUULi sünnikohas
7.Rannapatarei nr.43 Kübassaares (1941)
8.Mälestuskivi Leisi külanõukogu vabastajaile (Karjas)
9.H.KALEVISTE (27.lp) mälestuskivi (Kallemäel)
1o.Memoriaaltahvel F.OKKi sünnikohas (Kaarmal)
11.Memoriaaltahvel Paadlas lahinglendureile(1941)
12.Monument Berliini pommitanuile (1941)
13.Monument fašismiohvrite ühishaual Kingissepas
14.NL kangelase V.DEJEVi mälestusobelisk Kingissepas
15.Sõrves langenud ohvitseride ühishaud Lossi hoovis
16.Fašismiohvrite mälestuskivi Loode tammikus
17.Tehumardi lahingupaik ja monument Saaremaa kaitsjaile ja vabastajaile
18.Sõrve vabastuslahingute algust tähistav mälestuskivi Tiirimetsas
19.300.lp dessant Vintrile 11/12.1o.44
2o.Kaimre-Lõpe kaitseliin (1941)
21.Mälestuskivi fašistide poolt põletatud Punaarmee poliittöötajaile (1941)
22.Mälestusmärk hukkunud torpeedokaatri meremeestele(1941)
23.Sõrve Võiduobelisk.
24. 315.rannapatarei (1941) Sõrves .

FOTO 1

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

Balti rajooni rannakaitse komandant 1941.a as-
tal - kindralleitnant A.B. Jelisejev.

FOTO 2

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

Balti rajooni rannakaitse poliitosakonna ülem 1941.aastal - kindralmajor G.F. Zaitsev.

FOTO 3

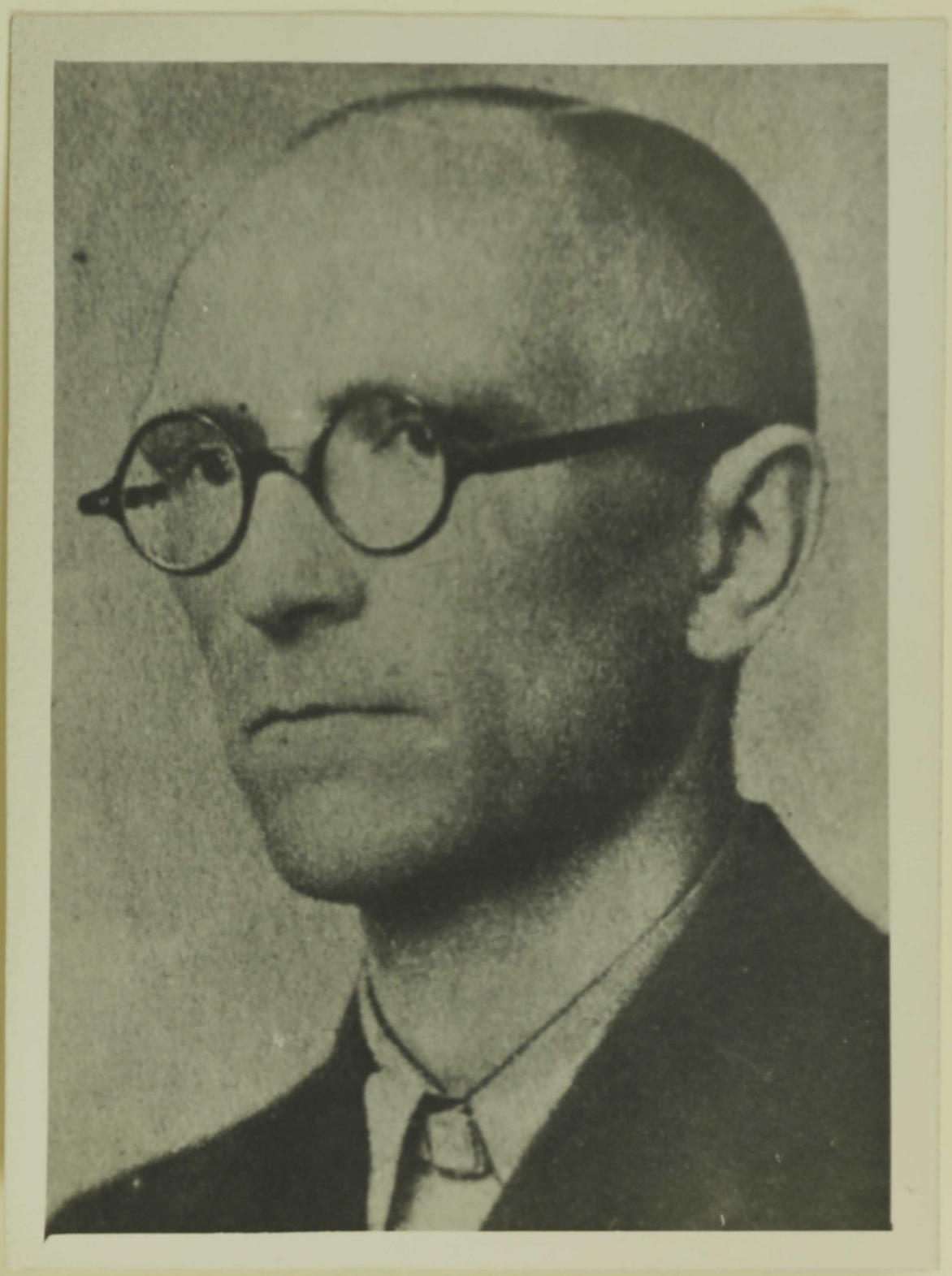

Saaremaa Koduloomuuseumi fond

Saare maakonna kaitsekomitee esimees -
EK(b)P Saaremaa komitee esimene sekretär
Aleksander MUI 1941.aastal

FOTO 4

Saaremaa Koduloomuuseumi fond

Saare maakonna kaitsekomitee liige-
maakonna täitevkomitee esimees Johann
ELLAM

FOTO 5

Saaremaa Koduloomuusemi fond

Saare maakonna kaitsekomitee liige

SARK osakonna ülem Vassili RIIS

FOTO 6

Saaremaa Koduloomuseumi fond

EK(b)P Saaremaa komitee teine sekretär
põrandaaluse partisanistaabi liige
Aleksander KUUL 1941.aastal.

FOTO 7

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

Saaremaa Hävituspataljoni nr.12 komandör
Aleksander Grigorjevitš LOŠMANOV

FOTO 8

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

Saaremaa Hävituspataljoni nr.12 komissar
politruk Nikolai Aleksandrovits TESLENKO

FOTO 9

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

Grupp 1941.a. kaitselahingute veterane Sõrves Kaimri-Lõpe kaitsejoone tankitõkete juures 1966.aastal.

FOTO 10

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

315. rannapatarei,(komandör kapten A. Stebel).

Suurtükitorni asukoht. Pildistatud 1965.a.

FOTO 11

Saaremaa Koduloomuuseumi fond

Nõukogude patrioot Vassili Kaal Kübassaa-
rest. Mõrvati fašistide poolt 1941.aastal

FOTO 12

Ü.Pära fotokoopia

Heinrich HOD - GOLDATE

FOTO 13

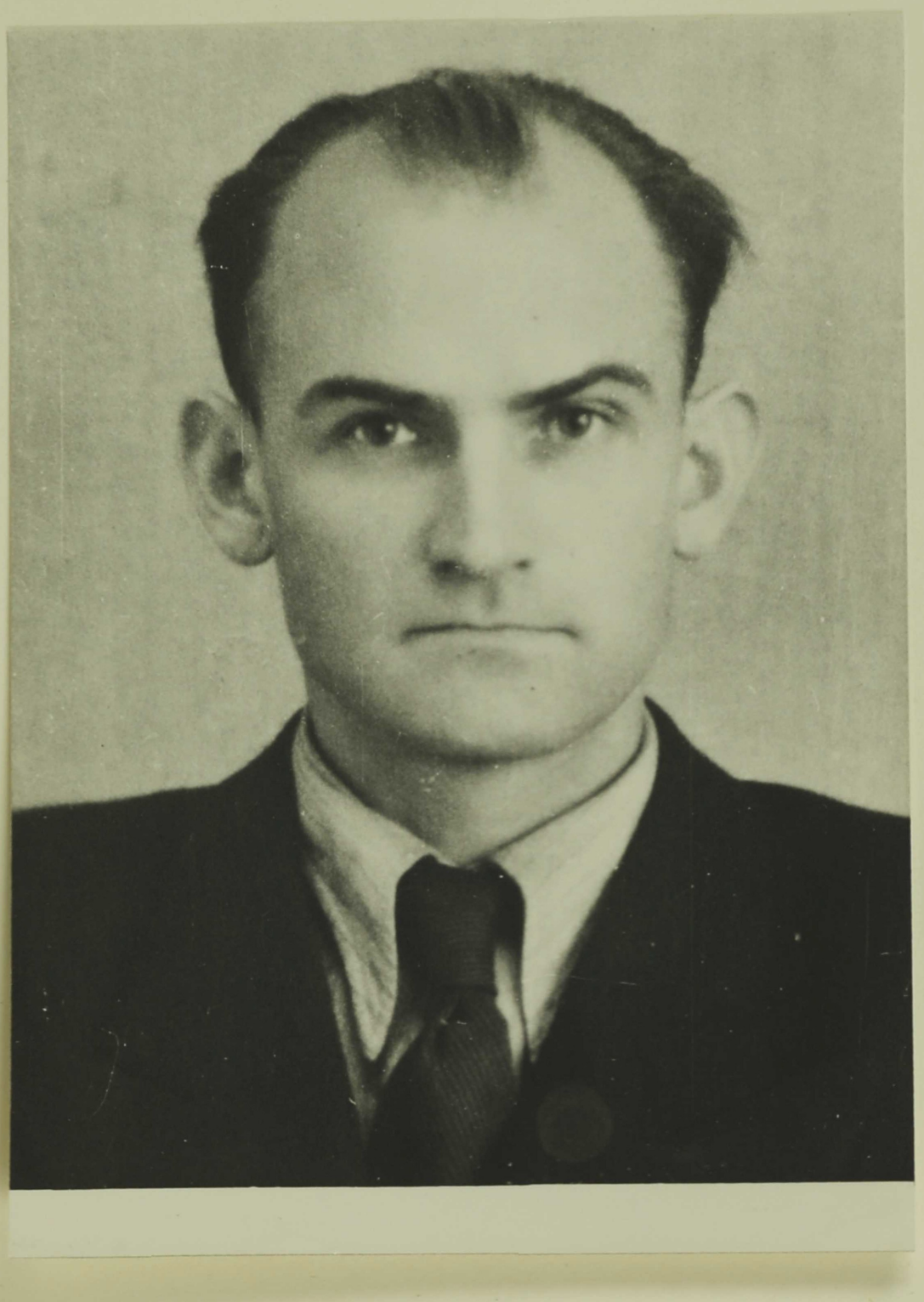

Saaremaa Koduloomuuseumi fond

Partisanide luuregrupi nr. 528 ("Leo")
komandör Hugo Priske

FOTO 14

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

249.laskurdiviisi allüksused valmistuvad Suure väina forsseerimiseks. September 1944.

FOTO 15

Saaremaa Koduloomuuseumi fondist

249.laskurdiviisi allüksus marsil läbi Orissaare asula pärast Saaremaa vabastamist 1944.a. novembris.

FOTO 16

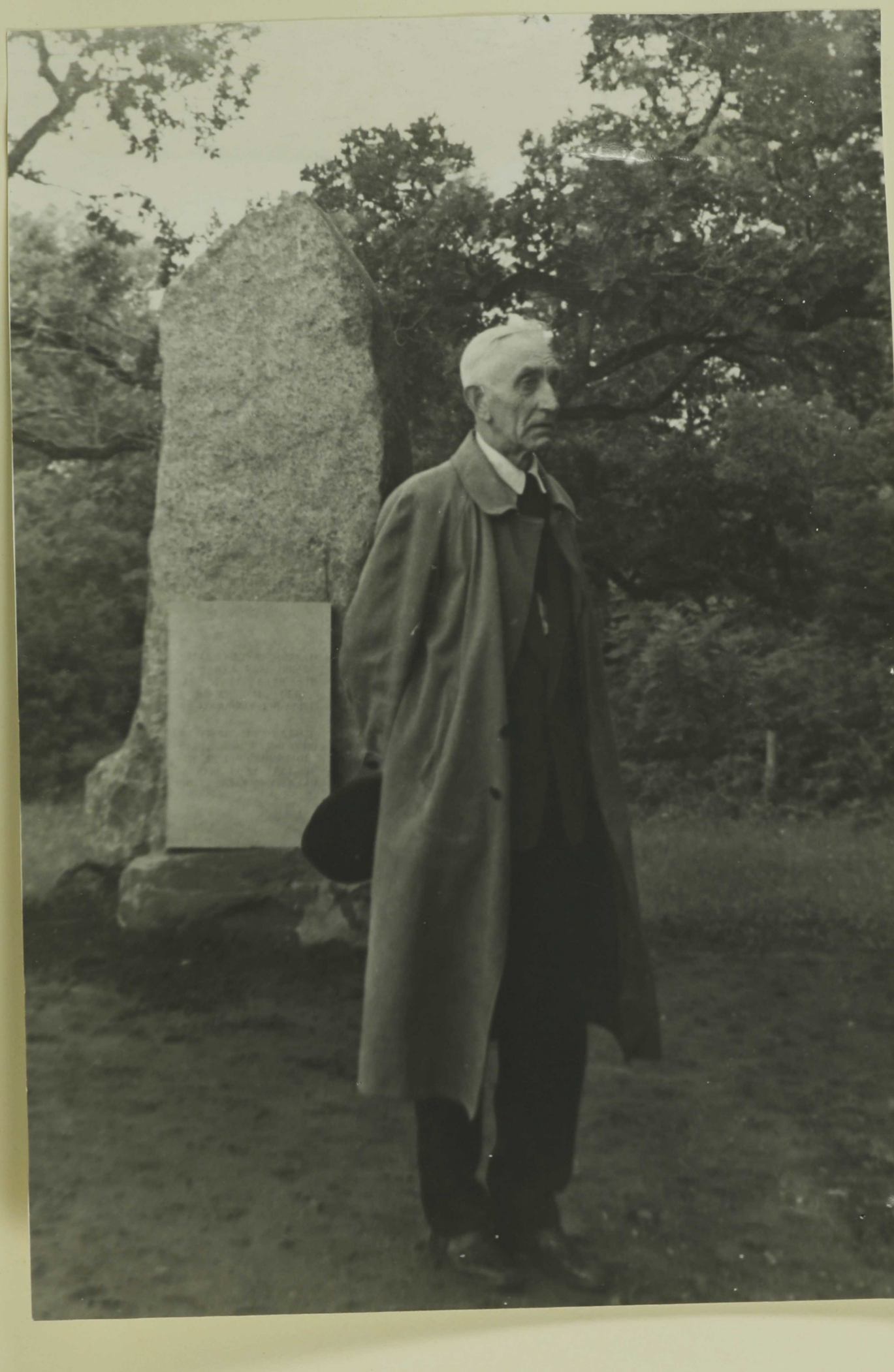

Ü.Pära foto

Endine fašismivang Aleksander TEEN Loode tammikus saksa okupatsiooni ajal mõrvatute mälestuskivi juures 1965. aastal.A.Teen oli 1941.aastal Kuressaare linna TRSN täitevkomitee esimehe asetäitja.

FOTO 17

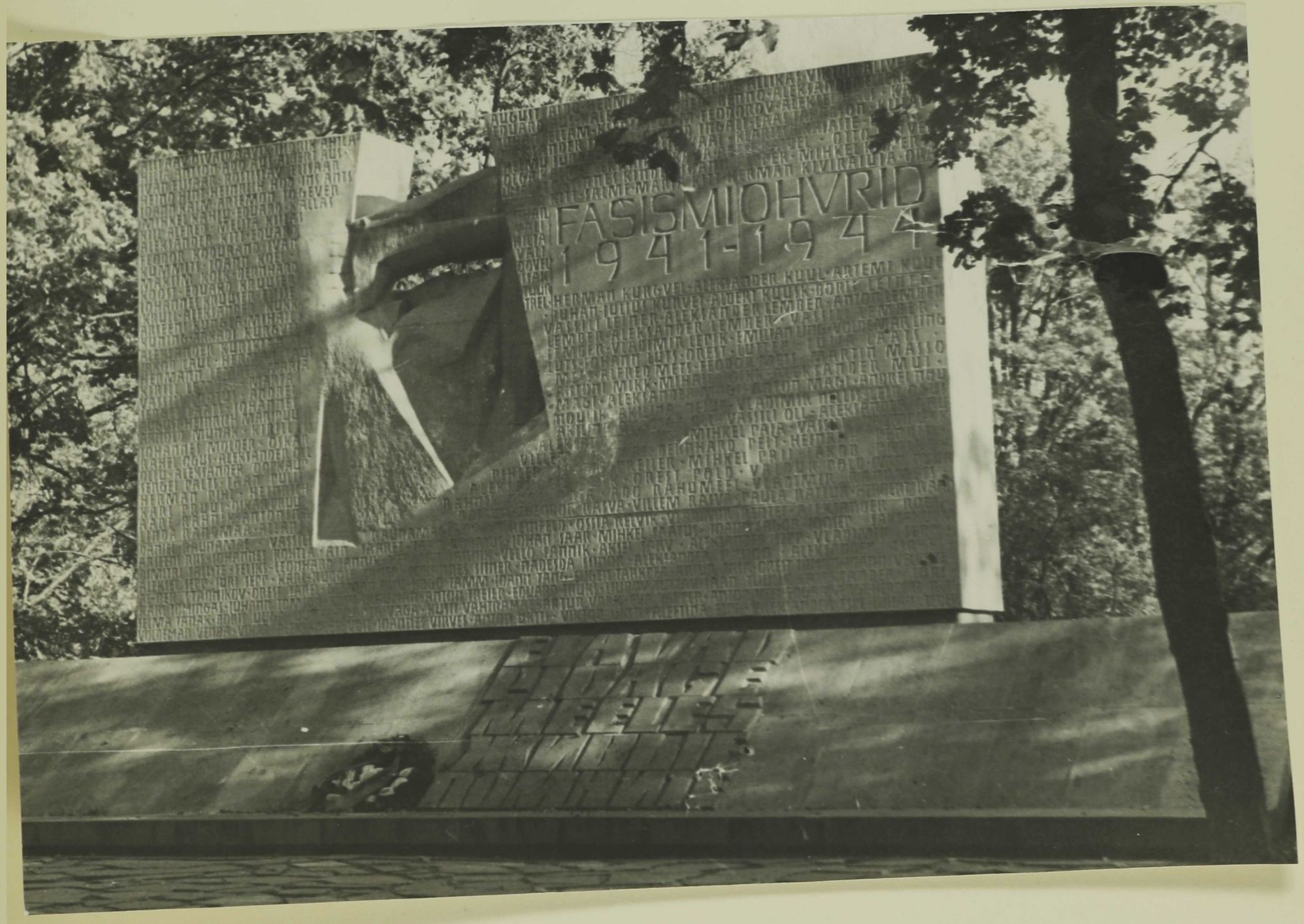

Ü.Pära foto 1967.a.

Monument fašismiohvrite ühishaual
Kuressaare lossi kaguraveliinil

FOTO 18

E.Leemeti foto 1967.a.

Üks paljudest vennaskalmudest Saaremaal.

T e h u m a r d i .

FOTO 19

H. Mägi foto

921.laskurpolgu veteranid - endine polgu komandör kv.polkovnik O.Mullas ja Kingissepa Rajooni TSN Täitevkomitee esimees J.Suurhans (keskel) avavad 1966.aastal Tiirimetsas mälestuskivi pealkirjaga :

" Siit alustasid 9.oktoobril 1944.aastal Nõukogude Armee väeosad Sõrve sääre vabastamist ."

FOTO 20

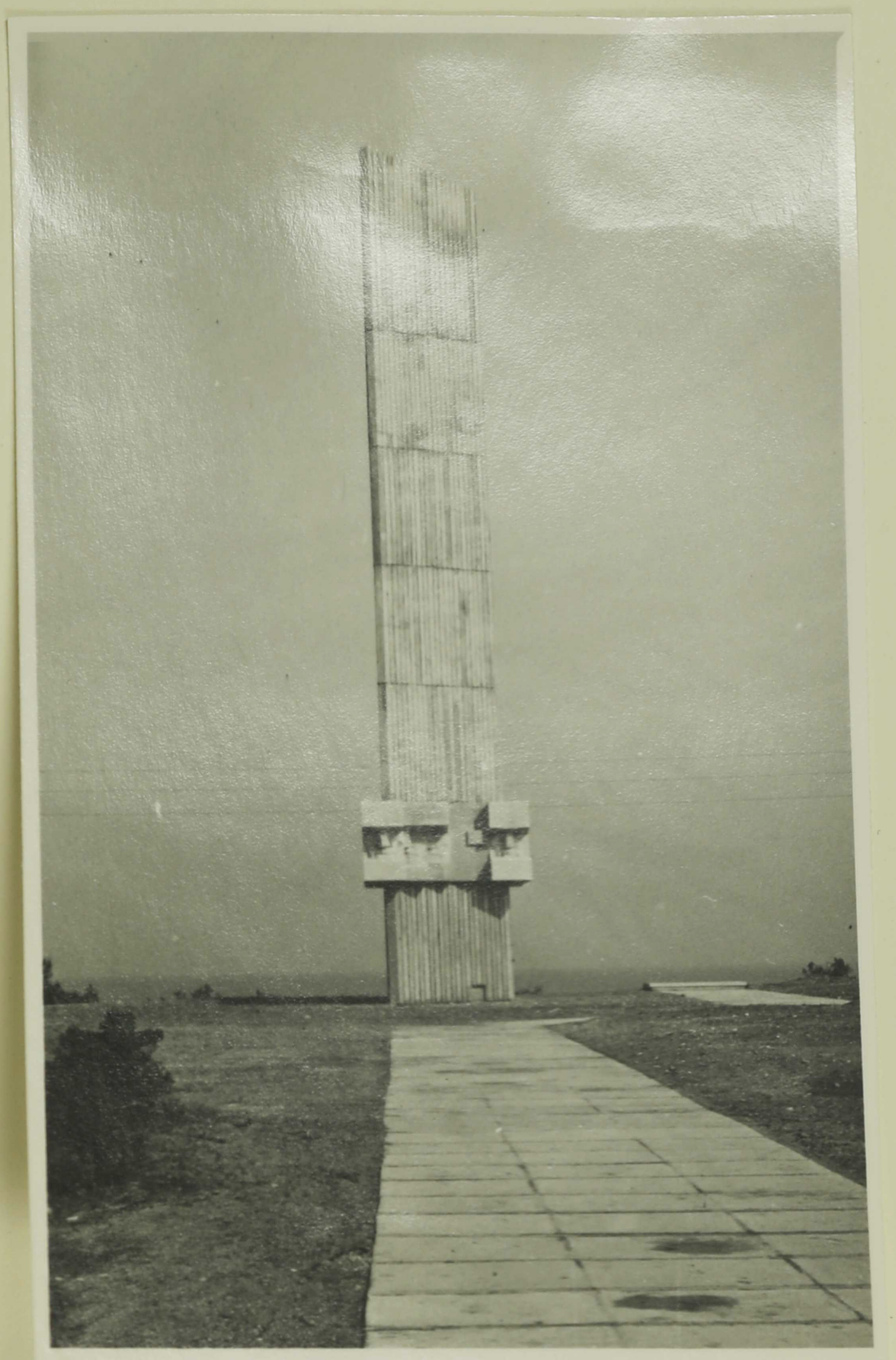

E. Leemeti foto 1968.a.

Monument Saaremaa kaitsjaile ja vabastajaile Suures Isamaasõjas 1941-1945. Avatud Tehumardil 1967.aastal.

FOTO 21

Ü.Pära foto

Erukindralmajor K.ARU sõjaveteranide -
Saaremaa vabastajate kokkutulekul 1967.a.

FOTO 22

A.Altsalu foto 1967.a.

Kärla 8-klassilise kooli pioneerid -punased jäljekütid kujundavad lahingulise kuulsuse nurka 1941.aastal Berliini pommitanud lennuväepolgu kangelastest.

KASUTATUD KIRJANDUS ja ALLIKAD

NLKP d o k u m e n d i d

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn 1961.

BREŽNEV,L.,Viiskümmend aastat sotsialismi suuri võite.Ettekanne ja lõppkõne NLKP Keskkomitee,NSV Liidu Ülemnõukogu ja Vene NFSV Ülemnõukogu ühisel pidulikul koosolekul Kremli Kongresside Palees 3.-4.novembril 1967.aastal, Tallinn 1967.

Kirjandusteosed,monograafiad,kogumikud,artiklid, perioodika

AISENSTADT,L.,Saksa okupantide nn."eesti leegion", "Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944, Tallinn 1947.

ALTER,H.,Kes te olete,Heinrich Goldate?,"Kommunismiehitaja"numbrid 54-57,9.-15.mail 1965.

ALTER,H.,Võitlus jätkus,"Kommunismiehitaja"nr.111, 17.septembril 1966.

ARU,K.,Suurtükiväelasena sõjatandril,Tallinn 1967.

BARKOV,L.,Mõrvarid ei pääse karistusest,Tallinn 1967.

FÖRSTER,G.,Totaler Krieg und Blitzkrieg,Berlin 1967.

FELDMAN,A.,Koduteel,Tallinn 1964.

HINT,A.,Kalurite laostumine okupatsiooni ajal, "Minevik ja Tänapäev", Tallinn 196o.

HOHLOV,P.,Berliin kustutas tuled,"Kommunismiehitaja" nr.47,22.aprillil 1965.

HOLST,L.,Sõbrad said kokku,"Kommunismiehitaja" nr.114,24.septembril 1966.

INT,O.,Kõdusaarele vabadust toomas,"Kommunismiehitaja"nnmbrid 117-12o,4.-12.oktoobril 1964.

- 12ooo.Tartus 16.-2o.jaanuaril 1962 massimõrvarite Juhan Jüriste,Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale,Tallinn 1962 .

- Kadakaste saarte kaitsel,Tallinn 1966.

KAROTAMM,N.,Vabanemisaasta,Tallinn 1945.

KARPENKO,P.,Polkovnik Pimenovi viimne lahing, "Mehised inimesed",Tallinn 1966.

KERMIK,N.,Kaks aastat peale sõda,"Kommunismiehitaja" nr.118,6.oktoobril 1964.

KIPPAK,J.,Sapöörid lähevad esimestena,"Kommunismiehitaja" numbrid 138-140,22.-26.novembril 1964.

KURTŠAVOV,I.,Nõukogude Eesti vabastamine,Tallinn 196o.

LARIN,P.,Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas, Tallinn 1962.

LARIN,P., Lahingud Eestis 1941.aastal,Tallinn 1962.

LARIN,P.,Vabastamislahingute radadel,Tallinn 1966.

LIITOJA P.,Põhjaliku ettevalmistuse vili,"Vabastamislahingutes",Tallinn 1966.

LUMI,R.,Tasujad,Tallinn 1967.

MAAKER,L.,Karmidel võitluspäevadel,"Kommunismiehitaja" nr.58,22.mail 1965.

MARGOLIN,A.,Kodumaa eest,"Suure võitluse algus", Tallinn 1965.

MATVEJEV, A.,Meremehed saarte vabastamisel,"Vabastamislahigutes",Tallinn 1966.

MERI,A.,Kalkunid ja kalkuninoored,"Minevik ja tänapäev",Tallinn 196o.

METSAOTS,K.,Sõjaveteranid pajatavad,Tallinn 1966.

- Mehised inimesed,Tallinn 1966.

- Minevik ja tänapäev,Tallinn 196o.

MOLODKOV,N.,Tiivulised tasujad,Tallinn 1966.

NURMSALU,R.,Luurajad Saaremaal,"Vabastamislahingutes",Tallinn 1966.

- Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpus Suures Isamaasõjas 1941-1945,Tallinn 1949.

PAUL I.,Õlg õla kõrval Eesti kaitsel,"Eesti Kommunist" nr.10 - 1966.

PUKK,V.,Tumala "sõjapõgenike"laager,"Kommunismiehitaja" nr.149,17.detsembril 1966.

PUSTA,A.,IZMESTJEV,P.,Lahingutes Nõukogude kodumaa eest,Tallinn 1964.

PÄHKLIMÄGI,A.,Julgete päralt on võit,Tallinn 1966.

PäHKLIMÄGI,A.,Lehekülg Sõrve epopöast,"Vabastamislahingutes",Tallinn 1966.

PÄRN,L.,Sõjakeerises,Mälestused,Tallinn 1968.

- Rahvatasujad.Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest,esimene raamat,Tallinn 1963.

- Rahvatasujad,teine raamat,Tallinn 1965.

REPSON,A.,Muhumaa mürisev öö,"Vabastamislahingutes",Tallinn 1966.

RIIS,V.,Kolmandat teed ei ole,Tallinn 196o.

RIIS,V.,Mööda jäljetuid radu,"Rahvatasujad", teine raamat,Tallinn 1965.

- Saaremaa.Kogumik materjale,/ i.k./ 1959.

SAAT,J.,Ülevaade Saksa fašistlikust okupatsioonist Eestis aastail 1941-1945,"Minevik ja tänapäev",Tallinn 196o.

- Saksa fasistlik okupatsioon Eestis,"~~Minevik ja tänapäev~~",Tallinn ~~196o.~~ 1947.

SEPP,F.,41.Kaardiväe Eesti Tallinna Laskurkorpuse lahinguteest,Tallinn 1967.

- Suure võitluse algus.Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest,Tallinn 1965.

ZUBOV,T.,Ranna Kaitsel,"Vabastamislahingutes", Tallinn 1966.

TAMM,B.,Eesti rahva võitlusteest Suures Isamaasõjas,1941-45,Tallinn 1958.

TASA,A.,Saaremaa Saksa fašistliku okupatsiooni aastail 1941-1944,"Saaremaa" /i.k./1959.

TASA,A.,ALTER,H.,Kuriteod ei aegu,"Kommunismiehitaja"numbrid 132-135,1o.-15.novembril 1966.

TRUU,M.,Kangelaslike dessantlaste mälestuseks, "Kommunismiehitaja"nr.122,17.oktoobril 1967.

TÕNISSOO,A.,Tehumardi lahing,"Vabastamislahingutes", Tallinn 1966.

TŠERNOV,J.,Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari,Tallinn 1961.

- "Vabastamislahingutes,Tallinn 1966.

VALSINER,A.,Okupandid Eesti kooli laostajatena, "Minevik ja tänapäev",Tallinn 196o.

VANASELJA,N.,Ühe lahingutee lugu,"Noorte Hääl" , 24.märtsil 1965.

VITSUT,M.,Sanitarina tuleliinil,"Kommunismiehitaja" numbrid 139-14o,24.-26.novembril 1964.

АЧКАСОВ,В.,ВАЙНЕР,Б.,Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне, Москва I957.

- Берега Балтики помнят...Воспоминания участников боев за освобождения республик Советской Прибалтики,Москва I966.

- Битва за Ленинград I94I-I944,Москва I964.

- Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне I94I-I945,книга первая,Рига I966.

ВИНОГРАДОВ Ю.,Ключи залива.Документальная повесть, Москва I964.

ГАСПЛЬ,И.,Прыжок на остров,"Советская Эстония"№ 69, 24.марта I967.

-История Великой Отечественной войны Советского Союза в 6-ти томах,том второй и том четвертй,Москва I962.

КОНДРАТЬЕВ,П.,Ульяновцы в боях за Родину,Ульяновск I962.

ЛАРИН,П.,Эстонский народ в Великой Отечественной войне в I94I- 45гг.,Таллин I964.

ЛЕЕДЕ,В.,ПУСТА,А.,Коммунистическая Партия Эстонии в период Великой Отечественной войны Советского Союза/I94I-I945/.XУ глава "Очерков истории Коммунистичесой партии Эстонии",Таллин I966.

МАТВЕЕВ,А.,В боях за Моонзунд,Москва I957.

МЮЛЛЕР-ГИЛЛЕБРАНД,Б.,Сухопутная армия Германии I933_ -I945,ч.вторая,Москва I958.

-Оборона Моонзундского Архипелага в I94I г. в воспоминаниях участников.Военно-научное общество при Таллинском Доме офицеров, Таллин I966.

- Оборона Рижского залива и островов Моонзундского Архипелага в Великой Отечественной войне /I94I/,Москва I954.

ПАВЛОВСКИЙ,М., На островах, Москва I963.

СМИРНОВ,Н.,Матросы защищают Родину,Москва I962.

ХАРЛАМОВ,В.,Слава,наша,Моонзунд,"Советская Эстония" № 64,13.Марта 1967.

ХРИПЛЫН,Ф.,Оборона Моонзундских островов в 1941 году "Военно-исторический журнал"№9-1966.

- 50 лет Вооруженных Сил СССР,Москва 1968.

"Eesti Kommunist" nr.1o - 1966,numbrid 1 ja 3 - 1968.

"Saarte HÄÄL" ,1941.aastakäik

"Kommunismiehitaja" , 1965 - 1967

Okupatsiooniaegne ja emigrantlik kirjandus ja perioodika

-Eesti rahva kannatuste aasta,teine kogumik, Tallinn 1943.

-Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas,V vihik, Stokholm 1957.

"Aasta 1942 rahvakalender",Tallinn 1941.

"Võitlusse hävinguga!"1944 kalender /i.k.-i.a./

"Ametlik Teataja " nr.9,13.mail 1943.

" Eesti Sõna " 1942-1944

" Meie Maa " 1941-1944

" Postimees" 1944

" Revaler Zeitung " 1944

Arhiivimaterjalid

Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORRKA) : fond R-98 ja arhiiviõiendid.

Eestimaa Kommunistliku Partei Ajaloo Instituudi Parteiarhiiv (EKPA):

fond 1, nimistu 1, säilitusühikud 22, 131, 244, 444

fond 4, nimistu 1, säilitusühikud 9, 5o, 57, 76 ja 127

Saaremaa Koduloomuuseumi fond (SM) :

säilitusühikud 3o78, 6551, 6556, 6557, 7o32, 7179, 7231, 7552, 7571, 758o, 7665, 7627, 7746, 7762.

Kingissepa Rajooni TSN Täitevkomitee arhiiv:

Anton Mihkli p.REBASe toimik

Kingissepa Rajooni Sõjakomissariaadi arhiivimaterjalid: (KRS)

- Toimik nr.1o -1941 "Saare maakonna sõjalis-majandusliku seisukorra õiendid"

- Героическое прошлое островов Моонзундского Архипелага. Военно-историческая справка от 1958 г.

- Архивная справка Центрального Архива Пограничных войск /гор. Пушкино/ № 420 от 2. Февраля 1967.

Käsikirjalised mälestuskirjutised

Suure Isamaasõja ajaloo Eesti Vabariikliku komisjoni (SIA EVK) käsutuses:

BONDARENKO, V., Abi oli vastastikune

DENISSOV, I., Me võitlesime edasi

DOREFEJEV, D., Legendaarne komandör

DOROFEJEV, J., Õlg õla kõrval

DOBROVOLSKI, K., Torpeedokaatrite divisjoni päevikut sirvides

DVOINÕHH,I.,Luureülemast partisaniks
ESTORN,V.,Kui me soomusmasinaid ehitasime
HOPSANOSOV,P.,Saarelt mandrile ja sealt jälle tagasi
HRÄNO,A.,Jäägu nende kangelasteod igavesti püsima
KUDRJAVTSEV,N.,43.patarei võitluskroonikast
KÄRBER,A.,Soovin mereväkke
MARGOLIN,A.,Piiratud Tallinnale appi
MURAŠOV,A.,Lendurid lahingus
OSSIPOV,S.,Torpeedokaatrite kangelastegu
REINMÄGI ,I.,Kui viimast korda kandsin põlvpükse
RIIS,V.,Saared jätkavad võitlust
SAMSONOV,V.,Olin viimaste kaitsjate hulgas
SATÕRKIN,I.,Sidelased lahingus
SONIN,D,, Saaremaa sapöörid
VAPPER,A.,Karl Toming varjas end meil

-Hävituspataljonide tegevusest ENSV-s 1941. Mälestuste üleskirjutused.Köide nr.25.(Saaremaa),inv.nr.lo63o.

Suure Isamaasõja ajaloo Kingissepa rajoonikomisjoni (SIA KRK) käsutuses+ autoritelt:

HEINMAA,Peeter
KALD,Albert
KANN,Vassili
LING,Endel
LEIER,Artemy
METS,Aleksander
ROES,Albert
SÜNTER,Elvi

Suulisi andmeid on saadud vestlustest järgmiste seltsimeestega:

ALAS,Aita
OTSA,Linda
SAAR,Osvald
SAARLAID,Mihkel
ŠIŠKINA,Evi
TEEN,Aleksander